

Toelichtingsdocument conceptexamenprogramma's bewegen en sport lichamelijke opvoeding bewegen sport en maatschappij

Versie 1

September 2026

Verantwoording

2026 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs

Jacob Nienhuis en Pascal Marsman, met medewerking van Corike van de Merwe en Klaas Boomars

Met dank aan:

De vakvernieuwingscommissie en de advieskring bewegen en sport

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN: 3.8055.069

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Functie van de examenprogramma's	5
1.2 Uitwerking van de examenprogramma's	7
1.3 Uitwerking van de syllabi	8
1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school	8
2. Inhoudelijke toelichting	9
2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's	9
2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen	9
2.1.2 Curriculaire uitdagingen	10
2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's	13
2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?	13
2.2.2 Historische ontwikkeling	14
2.2.3 Keuzes in inhoud en opbouw	14
2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	27
2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid	28
2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen	28
2.2.7 Samenhang tussen vakken	30
2.3 Toelichting op concepteindtermen	30
2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen	31
2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen	32
2.3.3 Aandacht voor kennis, vaardigheden en houdingen	32
2.3.4 Aandacht voor geletterdheid en gecijferdheid	35
2.3.5 Aandacht voor burgerschap	36
2.3.6 Aandacht voor digitale geletterdheid	36
2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit	36
2.3.8 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep	37
2.4 Toelichting op wijzen van afsluiting	38
2.4.1 Adviezen over passende wijzen van afsluiting	38
3. Proces	42
3.1 Inrichting van de actualisatie	42
3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie	42
3.1.2 Advieskring	42
3.1.3 Leerlingenbetrokkenheid	43
3.1.4 Kwaliteitsmonitoring	44
3.1.5 Expertpoule	45
3.1.6 Redactie	46
3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie	46

4. Conclusies, adviezen en vervolg	50
4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen	50
4.2 Adviezen vanuit vakspecifieke werkopdracht	54
4.3 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's	55
4.4 Kerndoelen, examenprogramma's en het referentiekader	57
4.5 Fase van beproeven	57
4.5.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi	58
4.5.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's	58
4.5.3 Opleveren van handreikingen	59
4.5.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven	60
5. Referenties	61
Bijlagen	67
1. Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	67
2. Vergelijking conceptkerndoelen en concepteindtermen	68
3. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw	71
3.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo	71
3.2 Vergelijking conceptexamenprogramma's havo-vwo	72
4. Samenstelling vakvernieuwingscommissie	74
5. Samenstelling advieskring	74
6. Geraadpleegde vakexperts	75

1. Inleiding

Examenprogramma's en het Referentiekader Taal en Rekenen gelden als het landelijk curriculum voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en het voortgezet speciaal onderwijs (vso).

Het ministerie van OCW gaf SLO in januari 2024 [opdracht](#) om examenprogramma's te actualiseren voor de vakkenclusters bewegen en sport, kunst en cultuur en mens en maatschappij. September 2024 startten de vakvernieuwingscommissies voor bovengenoemde vakkenclusters. De actualisatie betreft de examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo.

1.1 Functie van de examenprogramma's

In de bovenbouw vo doen leerlingen eindexamen ter afsluiting van hun onderwijs op vmbo, havo of vwo. Leerlingen doen examen in meerdere vakken en programmaonderdelen. Voor elk vak beschrijven examenprogramma's in zogenoemde eindtermen wat er aan het einde van het vo bereikt moet zijn om het vak met succes af te ronden.

Hoewel het een bewuste keuzes was om de eindtermen in 2007 globaal te formuleren, bieden ze leraren, schoolleiders en andere direct betrokkenen weinig tot geen houvast om onderwijs en toetsing vorm te geven. De beschreven inhouden en globale formulering waren de aanleiding tot de actualisatie van examenprogramma's.

De nieuwe generatie examenprogramma's is concreter geformuleerd. De eindtermen beschrijven doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen bevatten die leerlingen aan het einde van de bovenbouw vo minimaal bereikt moeten hebben. In tegenstelling tot de vorige generatie gaat het hierbij om zowel beheersings- als ervaringsdoelen. Examenprogramma's bevatten:

- een karakteristiek die de visie op en de positie van het vak in de bovenbouw vo beschrijft;
- een set van eindtermen bestaande uit doelzin en uitwerking, geordend in (sub)domeinen;
- voor vakken met een centraal examen en schoolexamen: de verdeling van inhouden over het centraal en het schoolexamen;
- een begrippenlijst met belangrijke vakspecifieke begrippen.

Examenprogramma's gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in de bovenbouw vo, vastgesteld door de overheid. Ze dragen bij aan een breed,

inclusief en gevarieerd curriculum. Ze geven richting en bieden kaders voor verdere uitwerking naar onderwijs- en toetsprogramma's. De examenprogramma's zijn zodanig opgebouwd en geformuleerd dat leraren, schoolleiders en bestuurders ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en zelf accenten kunnen leggen op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit. Examenprogramma's fungeren daarmee – net als kerndoelen – als instrument voor curriculum- en onderwijsontwikkeling. Ze zijn onderdeel van de eigen kwaliteitszorg voor scholen.

Geactualiseerde examenprogramma's hebben op hoofdlijnen drie kenmerken:

- ❑ Een ambitieus curriculum
Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs aan alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt in de examenprogramma's vorm door de keuze van inhoud, de perspectieven op die inhoud en de formulering ervan. Ook wordt recht gedaan aan de diversiteit in de samenleving. Voor elke schoolsoort en leerweg ligt de lat hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen. Afstemming vanuit de onderbouw vo en met vervolgonderwijs is een belangrijk uitgangspunt. Ook de afstemming tussen schoolsoorten en leerwegen wordt meegewogen.
- ❑ Een betekenisvol curriculum
Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De examenprogramma's weerspiegelen dat de inhoud gericht zijn op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde examenprogramma's bestaan uit doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen beschrijven. Deze zijn zo beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden. Goede beheersing van taal- en reken-/wiskundevaardigheden in alle (relevante) vakken naast Nederlands en wiskunde, zijn een belangrijk uitgangspunt. Loopbaancompetenties worden in ieder examenprogramma met vakinhoud verbonden.
- ❑ Een afsluitbaar curriculum
Een goede afstemming tussen curriculum en toetsing is cruciaal. De examenprogramma's doen recht aan de eigenstandige, gelijkwaardige en complementaire positie van zowel schoolexamen (SE) als centraal examen (CE) in de diplomabeslissing. De wijze van afsluiting past bij de visie op en inhoud van de examenprogramma's in de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Voor de gewenste afstemming tussen bedoeling en inhoud van examenprogramma's en centrale

examinering, kan onderscheid worden gemaakt tussen de gewenste uitwerking van het schoolexamen en het centraal examen over acht tot tien jaar en de eerste stap daarnaartoe (drie tot vijf jaar).

1.2 Uitwerking van de examenprogramma's

De huidige examenprogramma's verschillen zeer in hoe de eindtermen zijn geformuleerd en hoeveel het er zijn. De geactualiseerde examenprogramma's zijn qua architectuur, omvang en mate van concreetheid veel meer gelijk.

De examenprogramma's zijn bovendien voor vmbo, havo en vwo gelijktijdig ontwikkeld. Daarmee wordt een soepele overstap tussen schoolsoorten en leerwegen gefaciliteerd. Bij de uitwerking is kritisch bekeken in hoeverre inhouden in alle schoolsoorten en leerwegen passend zijn voor de leerlingen. Ook is bekeken in hoeverre ze aansluiten bij wat nodig is voor verschillende uitstroomrichtingen in het vervolgonderwijs.

Doordat ook de kerndoelen onderbouw vo zijn/worden geactualiseerd, wordt gewerkt aan een doorlopende leerlijn van de onderbouw vo naar de bovenbouw vo. Daarbij worden zowel de inhouden afgestemd als de wijze van formuleren en de terminologie. Kerndoelen en eindtermen worden dus op dezelfde manier geformuleerd.

Met concretere examenprogramma's per vak per schoolsoort/leerweg wordt de opdracht aan de school scherper geformuleerd. Ook wordt duidelijk omschreven wat iedere leerling aan het einde van de bovenbouw vo moet kennen en kunnen. Dat heeft als positief gevolg dat de eindtermen die worden getoetst in zowel het centraal examen als het schoolexamen, beter worden gedefinieerd en afgebakend. Dit biedt leraren meer houvast om onderwijs en toetsing in de bovenbouw te ontwerpen.

De concreetheid van de eindtermen ligt tussen de huidige eindtermen en het Referentiekader Taal en Rekenen in. Ze bevatten een bondige doelzin, vergelijkbaar met een huidige eindterm. Ook bevatten ze een uitwerking die begint met: 'Het gaat hierbij om'. Tegelijkertijd zijn de eindtermen niet te gedetailleerd geformuleerd. Zo bieden ze nog steeds de ruimte voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen.

Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van wat binnen een vak 'moet' worden aangeboden, en van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen vakken.

1.3 Uitwerking van de syllabi

Voor vakken met een centraal examen ontwikkelen syllabuscommissies onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) syllabi. Daarin worden eindtermen die in het centraal examen worden getoetst waar nodig nader gespecificeerd. Net als de huidige examenprogramma's verschillen ook de huidige syllabi zeer in mate van gedetailleerdheid van specificaties. De (te ontwikkelen) geactualiseerde syllabi bouwen voort op de architectuur van de eindtermen. Qua omvang en mate van concreetheid zijn ze dus veel meer gelijk.

1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school

Geactualiseerde examenprogramma's en syllabi zijn een belangrijke voorwaarde, maar ze zijn geen garantie op goed onderwijs en valide toetsing. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat in de school en in de klas. Een goede vertaalslag van doelen naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is essentieel. De rol van leraren, schoolleiders en andere betrokkenen in de school is hierbij cruciaal. Didactiek, leermiddelen en toetsen zijn instrumenten in handen van leraren die deze met kennis van zaken toepassen in de praktijk. Een sterk curriculum krijgt verdieping door de pedagogische en didactische kwaliteiten van leraren. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat zij nodig hebben om de leerdoelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Om leraren en scholen daarin te ondersteunen, zijn – naast examenprogramma's en syllabi – ook adequate handreikingen voor onderwijs- en toetsprogramma nodig. Deze zijn weliswaar niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling naar en uitwerking van het landelijk curriculum. Niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk geven we een toelichting op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de conceptexamenprogramma's LO en BSM. De toelichting is opgezet op basis van de onderdelen waaruit een conceptexamenprogramma bestaat: de karakteristiek, het raamwerk, de eindtermen en de begrippenlijst. Afhankelijk van het onderwerp of het perspectief wordt de toelichting soms per vak apart gedaan, en soms voor de vakken gezamenlijk. In de kopjes en de lopende tekst wordt dat aangegeven.

2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's

Voor LO, LO2 en BSM zijn de belangrijkste uitdagingen uitgebreid beschreven in de [startnotitie bewegen en sport](#) (Grootenboer & Nienhuis, 2024). Enkele maatschappelijke en curriculaire uitdagingen lichten we hieronder kort toe.

2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen

Maatschappelijke uitdagingen hebben een steeds grotere impact op het onderwijs en kunnen niet meer buiten de schooldeuren of gymzaal gehouden worden. Leerlingen hebben te maken met eigen wensen, grenzen en persoonlijke uitdagingen en nemen die mee naar de les.

Hieronder gaan we in op enkele maatschappelijke uitdagingen en trends die gevolgen hebben voor het onderwijs in bewegen en sport.

Groeiende beweegarmoede en het belang van bewegen en sport

Onderzoek laat zien dat jongeren onvoldoende bewegen en dat hun motoriek achteruitgaat. De jongeren tussen 12-17 jaar vormen de minst actieve en meest zittende leeftijdsgroep. Volgens het Mulier Instituut (2023) beweegt slechts 39,3 procent van hen voldoende. Een van de (mogelijke) oorzaken: jongeren nemen vaker de e-bike in plaats van de fiets wanneer ze naar school gaan (Nederlandse Sportraad, 2023). Dit vermindert hun fysieke activiteit.

Ook nemen de motorische vaardigheden van basisschoolleerlingen af (Mombarg et al., 2021). De coronamaatregelen hebben deze trend versterkt, waardoor jongeren in het voortgezet onderwijs minder fit zijn en meer motorische achterstanden en minder motivatie hebben (De Jonge et al., 2023; Slot-Heijs et al., 2022). Onvoldoende beweging leidt tot sociale isolatie, ongelukken, blessures, minderwaardigheidsgevoelens en verminderd welbevinden (Biddle & Asare, 2011).

Tegelijkertijd is er een groeiende erkenning van het belang van goed bewegingsonderwijs. In 2018 werd in het adviesrapport 'Plezier in bewegen' gepleit voor dagelijks twee keer een halfuur sporten en bewegen in het onderwijs (Nederlandse Sportraad et al., 2018). Het Nationaal Sportakkoord 2018-2022 benadrukt de noodzaak van brede beweegontwikkeling vanaf jonge leeftijd. Goed bewegingsonderwijs, en een curriculum dat hierop inspeelt, is cruciaal om deze negatieve trends om te keren en jongeren te helpen een actiever, gezonder en gelukkiger leven te leiden.

De snel veranderende bewegingscultuur

De bewegingscultuur laat een steeds gevarieerder beeld zien wat betreft activiteiten, tijdstip, plaats, accommodaties, omgeving, contexten en motieven (De Jong & Lo-A-Njoe, 2017). Nieuwe activiteiten komen en gaan. Soms blijven ze, zoals padel, en soms zijn ze na een tijdje weer verdwenen, zoals taekwondo en steps als fitnesstrends. Er is bovendien steeds meer belangstelling voor beweeg- en sportactiviteiten waarbij het competitie-element minder belangrijk is. De afname van de gereguleerde sporten en de toename van de ongereguleerde sporten blijkt ook uit onderzoek van NOC-NSF (2024). Ook de beweegmotieven van mensen zijn divers en veranderen. Naarmate mensen ouder worden, gaan ze steeds meer sporten om gezond te blijven en minder voor het plezier of de prestatie. Steeds vaker begeleiden technologische toepassingen het bewegen.

Deelnemers kunnen persoonlijke beweegplannen opstellen waarin ze zelf bepalen waar, wanneer en met wie ze sporten. Deze individualisering en flexibilisering is een sterke ontwikkeling in de samenleving als geheel (De Jong & Lo-A-Njoe, 2017). Tegelijkertijd is elkaar ontmoeten en sociaal contact een belangrijk motief om te bewegen en sporten.

Ook leraren zien de behoefte van jongeren om vrijer, minder gereguleerd te kunnen deelnemen aan bewegen en sport, zo blijkt uit de afgenomen vragenlijst van SLO en KVLO (2024).

Het is de kunst om in het nieuwe curriculum aandacht te besteden aan die veelvormige en veranderende beweeg- en sportcultuur.

2.1.2 Curriculaire uitdagingen

Inhoud van het examenprogramma en vrijheid voor scholen

Vakexperts en leraren bewegingsonderwijs geven aan dat in de bovenbouw van het vo de huidige eindtermen te abstract en te globaal geformuleerd zijn om er inhoudelijk goed invulling aan te geven. Het is de uitdaging de doelen in de nieuwe examenprogramma's zo te formuleren dat ze

voldoende houvast en richting geven, en tevens ruimte geven om betekenisvolle schooleigen onderwijsprogramma's uit te werken. Naast vrijheid gaat het ook om tijd, namelijk rekening houden met de tijdsinvestering die nodig is om praktijkvaardigheden te oefenen en af te sluiten.

Samenhang binnen de vakken

De vakvernieuwingscommissie heeft een examenprogramma ontwikkeld voor de vakken BSM en LO. In meerdere opzichten is het een uitdaging om samenhang tussen de examenprogramma's LO en BSM te creëren.

Allereerst is het belangrijk de overeenkomsten en verschillen te onderzoeken tussen leerinhouden binnen elk vak voor leerlingen in het vmbo, havo en vwo. Vervolgens moet het onderscheid worden bepaald tussen het gemeenschappelijke vak LO, dat als verplicht vak de basis vormt voor alle leerlingen, en het keuze-examenvak BSM. Uiteindelijk is het de opdracht en uitdaging om de nieuwe programma's op een vergelijkbaar abstractieniveau en met een gemeenschappelijke taal te beschrijven.

Aandacht voor diversiteit en inclusie

Willen leerlingen nu en later plezier blijven beleven bij het aangaan van beweeguitdagingen, dan is het opdoen van succeservaringen cruciaal. Het is van belang om recht te doen aan verschillen tussen leerlingen op het gebied van vaardigheden, beweegmotieven en sociale en culturele achtergrond. De nieuwe eindtermen moeten zowel leerlingen uitdagen zich te ontwikkelen in bewegen en sport, als rekening houden met individuele (on)mogelijkheden.

Afsluiten en beoordelen van het gemeenschappelijke vak LO

In de huidige situatie lijkt er een gebrek te zijn aan afstemming tussen de beoogde leerresultaten en wat er daadwerkelijk wordt beoordeeld bij het gemeenschappelijke vak LO (Borghouts et al., 2017). Het verdient aanbeveling om bij de ontwikkeling van het nieuwe examenprogramma ook na te denken over betekenisvolle vormen van evalueren. Het streven is dat de beoordeling en afsluiting van het vak LO meer aansluiten bij de inhoud van het curriculum. Ook zou inzichtelijk moeten worden gemaakt welke ontwikkeling leerlingen hebben doorgemaakt en welke resultaten ze hebben gehaald.

Bovendien is er momenteel verschil tussen de manieren van beoordeling van LO en BSM. Bij dit laatste vak zijn al eerder beoordelingskaders ontwikkeld om verantwoord te komen tot waardering van de kwaliteit van leerlingen. De kaders geven leerlingen vooraf duidelijkheid over wat van ze wordt verwacht en waarop ze worden beoordeeld. Deze beoordelingskaders worden zowel formatief als summatief gebruikt (Anthoni et al., 2010). Het verdient aanbeveling te

onderzoeken in hoeverre deze beoordelingskaders ook bruikbaar en relevant zijn voor de beoordeling van de gemeenschappelijke vakken.

Van doorlopende leerlijn naar een leven lang met plezier bewegen

Bij de actualisatie van de bovenbouwprogramma's is het belangrijk aan te sluiten bij de nieuwe kerndoelen bewegen en sport (SLO, 2025) en een perspectief te bieden op hoe leerlingen hun beweegontwikkeling verder kunnen doorzetten in de toekomst. Het is de vraag hoe leerlingen zich verder kunnen oriënteren op deelname aan bewegingscultuur en de daartoe relevante vaardigheden, kennis en houding verwerven.

Aandacht voor beweegidentiteit en deelnamemotieven

Uit gesprekken met leraren bewegingsonderwijs blijkt dat in de bovenbouw leerlingen zich steeds meer bewust zijn van wie zij zijn en waar hun kwaliteiten en voorkeuren liggen. Leerling ontwikkelen in die fase dan ook steeds meer hun eigen beweegidentiteit. Ook maken leerlingen vaker eigen keuzes, bijvoorbeeld doordat zij zich oriënteren op voor hen nieuwe sporten.

Leraren merken dat de motivatie om te bewegen verandert bij leerlingen in de bovenbouw (Slot-Heijs et al., 2022). Daarnaast wordt duidelijk dat er een verband is tussen beweegmotieven, gevoel van competentie, autonomie, en motivatie om deel te nemen aan bewegen en sport (Van Mossel et al., 2025). Wanneer je wilt aanhaken bij deelnamemotieven van leerlingen en bij hun belevingswereld, dan kunnen de traditionelere sporten vaker losgelaten worden en kan gebruikgemaakt worden van vernieuwende beweegactiviteiten. Door enerzijds aan te sluiten bij hun beweegmotieven en anderzijds hun 'beweeghorizon' te verbreden, krijgen leerlingen de mogelijkheid hun eigen klik met bewegen en sporten verder te ontwikkelen (Nienhuis, 2022).

Deze ontwikkelingen nodigen uit om de ordening van het beweegaanbod anders te beschrijven.

Aandacht voor vakoverstijgende thema's

Er zijn thema's die zo breed en veelomvattend zijn dat verschillende vakken of zelfs de school als geheel er een bijdrage aan levert. De meest in het oog springende brede thema's voor het cluster bewegen en sport zijn gezondheid, burgerschap, diversiteit en kansengelijkheid. De uitdaging is om te bepalen welke bijdrage het cluster bewegen en sport kan leveren aan deze thema's, waar dit raakt aan andere clusters en hoe dit kan worden uitgewerkt in samenhangende onderwijsdoelen.

In paragraaf 4.1 komen we op deze curriculaire uitdagingen terug en op de vraag in hoeverre de conceptexamenprogramma's deze uitdagingen adresseren.

2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's

De conceptexamenprogramma's beginnen met een karakteristiek waarin de visie op en kenmerken van het vak beschreven staan. De karakteristiek is het fundament onder de inhoud, beschreven in eindtermen die zijn geordend in (sub)domeinen. In dit hoofdstuk lees je de verantwoording van de gemaakte keuzes.

2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?

Wat is een karakteristiek?

De karakteristiek is een bondige tekst, waarin op hoofdlijnen staat waar het vak over gaat. Op basis van de karakteristiek maakte de vakvernieuwingscommissie inhoudelijke keuzes voor de eindtermen geordend in het raamwerk.

Hoe is een karakteristiek opgebouwd?

De karakteristiek bestaat uit:

- de kenmerken van de schoolvakken LO en BSM;
De vakvernieuwingscommissie beschrijft wat deze vakken kenmerkt. Ook beschrijft de commissie hoe de drie doeldomeinen (kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming) een plek krijgen binnen deze vakken.
- wat LO of BSM als schoolvak inhoudt;
De vakvernieuwingscommissie beschrijft de positie van deze vakken in de bovenbouw vo. Ook beschrijft de commissie hoe deze vakken voortbouwen op de onderbouw.
- het schoolvak LO en BSM in de schoolsoorten en leerwegen.

De vakvernieuwingscommissie heeft beschreven wat de belangrijkste overeenkomsten en verschillen van zowel LO als BSM zijn binnen de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Ook beschreef de commissie hoe dit zich verhoudt tot eventuele verwante vakken.

Wat is een raamwerk?

Welke inhoud, moeten een plek krijgen in de examenprogramma's van de schoolvakken LO en BSM? En hoe worden die inhoud, precies geordend? Om dat inzichtelijk te maken, ontwikkelde de vakvernieuwingscommissie per vak een raamwerk. Dat geeft schematisch weer hoe de vakinhoud (kennis, vaardigheden en houdingen) onderverdeeld worden in domeinen en subdomeinen, waaronder eventuele keuzedomeinen.

Waarom worden raamwerken gemaakt?

Het doel van het raamwerk is de inhoud binnen de examenprogramma's te structureren. De raamwerken zorgen voor consistentie in structuur: binnen het vak zelf, tussen schoolsoorten en tussen verwante vakken. Hierdoor ontstaat een gezamenlijke architectuur voor de examenprogramma's van alle vakken en schoolsoorten.

Hoe is een raamwerk opgebouwd?

Het raamwerk is een tabel met per schoolsoort en leerweg de inhoud die aan bod moeten komen, geordend naar domeinen en subdomeinen.

2.2.2 Historische ontwikkeling

(bron: [Vensters Canon LO](#))

Lichamelijke opvoeding heeft van oudsher een plek als verplicht vak op de lessentabel van Nederlandse scholen. Zonder hier al te diep op de verdere historische ontwikkeling in te gaan, is het interessant te vermelden dat in de jaren vijftig van de vorige eeuw de examens en examenreglementen (1956) en de eerste leerplannen en basisdocumenten (1959) werden beschreven.

De eerste kerndoelen LO werden in 1993 gepubliceerd. In 1995 volgden de eerste eindtermen LO voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Na enkele experimenten en pilots konden leerlingen havo en vwo in 1998 LO2 als keuze-examenvak kiezen; in 2007 werd dit ook mogelijk voor leerlingen vmbo-gl/tl.

Met de herziening van de tweede fase in 2007 veranderde de naam van LO2 voor havo en vwo in bewegen, sport en maatschappij (BSM). Er kwam een verhoging van de studielast (naar 320 uur voor havo en 440 uur voor vwo) en een globalisering van de eindtermen (naar zestien stuks voor havo en negentien voor vwo).

2.2.3 Keuzes in inhoud en opbouw

Kern van het vak

Voor het overzicht laten we hier het raamwerk zien van beide vakken: LO en BSM.

Raamwerk LO

Domeinindeling	Titel (sub)domein
Domein A	Leren bewegen
Domein B	Samen bewegen
Subdomein B1	Bewegen met anderen
Subdomein B2	Regelen en creëren van beweegactiviteiten
Domein C	Betrokken bewegen
Subdomein C1	Beweeg- en sportcultuur
Subdomein C2	Bewegen en beweegidentiteit
Subdomein C3	Bewegen en vitaliteit

Raamwerk BSM

Domeinindeling	Titel (sub)domein
Domein A	Leren bewegen
Domein B	Samen bewegen
Domein C	Betrokken bewegen
Subdomein C1	Bewegen en de maatschappij
Subdomein C2	Bewegen en beweegidentiteit
Domein D	Bewegen en gezondheid
Domein E	Ontwerpen van bewegen
Domein F	Lesgeven en organiseren
Subdomein F1	Lesgeven
Subdomein F2	Organiseren (alleen havo/vwo)

LO en BSM

Beide vakken, LO en BSM, zijn vakken waarin het draait om deelnemen aan beweegactiviteiten. In de onderwijspraktijk is dat meteen zichtbaar: het leren vindt plaats tijdens beweegactiviteiten, en richt zich daar ook op. Leren deelnemen aan beweegactiviteiten is een complex proces waar uiteenlopende vaardigheden, kennis en houdingen bij komen kijken.

Er is beweegvaardigheid nodig om te kunnen deelnemen aan beweegactiviteiten, maar ook sociale vaardigheid en regelvaardigheid. Daarnaast spelen andere aspecten een belangrijke rol, zoals de ontwikkeling van beweegidentiteit, kennis over bewegen en de beweegcultuur, en het vermogen om het eigen leerproces en de beweegontwikkeling vorm te geven (eigenaarschap). Dit alles draagt bij aan de zogenaamde meervoudige deelnamebekwaamheid van leerlingen als het gaat om deelnemen aan de beweeg- en sportcultuur. Dit zien we terug in de inhoud van de examenprogramma's van zowel LO als BSM.

Daar voegt BSM een extra dimensie aan toe: het begeleiden van bewegen. Dat brengt met zich mee dat leerlingen zich verder ontwikkelen als beweger, maar ook dat ze vaardigheden en kennis opbouwen die nodig zijn om beweegactiviteiten te begeleiden in regelende rollen, zoals organisator, instructeur, trainer, coach of scheidsrechter. Ook doen ze ervaring op met het ontwerpen van bewegen. Daarnaast verdiepen ze zich in kennis over de relatie tussen bewegen en gezondheid, en in de betekenis en waarde van bewegen en sport in de samenleving.

Ordering van het raamwerk

Gemeenschappelijke opbouw LO en BSM

Om de doorlopende lijn vanuit de onderbouw van het voortgezet onderwijs te borgen, zijn de raamwerken LO en BSM opgebouwd vanuit dezelfde basisstructuur. De eerste drie domeinen zijn gelijk: Domein A Leren bewegen, Domein B Samen bewegen, Domein C Betrokken bewegen. Daarmee wordt benadrukt dat deze leerinhouden relevant zijn voor de ontwikkeling in het bewegen van jonge kinderen, maar ook van die van tieners en schoolverlaters. Tegelijkertijd liggen er specifieke uitdagingen in het bovenbouwtraject. Dan gaat het om toenemende aandacht voor eigenaarschap in het leren, de ontwikkeling van de beweegidentiteit, sociale vaardigheden, regelvaardigheden, kennis van bewegen en de beweeg- en sportcultuur, en de bewustwording van de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid. Deze leerinhouden komen naar voren op het niveau van de eindtermen.

Onderscheid LO en BSM

Wat betreft de samenhang tussen LO en BSM geldt dat bij LO het accent ligt op de leerling als beweger en bij BSM daarnaast op de leerling als begeleider van bewegen. Dat laatste veronderstelt een meer diepgaande beheersing van de materie. Die beheersing betreft zowel het vlak van beweegvaardigheid, maar ook van regelvaardigheid, het begeleiden en organiseren van beweegactiviteiten en kennis over diverse vraagstukken rond de betekenis en waarde van bewegen voor de samenleving. In de omvang van de vakken is een duidelijk verschil. De ontwerpruimte van BSM is groter dan die van LO. Dat is terug te zien in de uitwerking van eindtermen bij BSM. Daar zijn meer en complexere kennisinhouden in verwerkt.

Domein A bij LO is vooral gericht op het vormgeven van de eigen beweegontwikkeling. Dat krijgt vorm via een bredere oriëntatie op beweegthema's (eindterm 1), via het verbeteren van de beweegvaardigheid (eindterm 2), het afstemmen op de eigen mogelijkheden (eindterm 3) en het verkennen van eigen beweegwensen (eindterm 4). Bij BSM krijgt het leren bewegen een extra lading door het bewegen te analyseren (eindterm 2) en door

het gebruiken van een beredeneerde aanpak om het bewegen te verbeteren (eindterm 3).

Domein B Samen bewegen heeft bij LO twee subdomeinen: B1 Bewegen met anderen, en B2 Regelen en creëren van beweegactiviteiten. Het eerste subdomein richt zich op sociaal handelen tijdens het bewegen. Het tweede geeft aandacht aan het gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen voor het regelen van beweegactiviteiten en het bedenken en uitproberen van nieuwe activiteiten. Bij BSM is domein B geheel gericht op de leerling als ondersteuner van anderen tijdens het bewegen en het begeleiden van beweegactiviteiten.

Bij domein C Betrokken bewegen zien we bij LO en BSM een vergelijkbare opbouw. Bij beide vakken is er bijvoorbeeld aandacht voor de betekenis en waarde van bewegen en sport in de samenleving. Bij LO heeft dat vooral een ervarend en oriënterend karakter, bij BSM een meer onderzoekend karakter, met meer en complexere kennisinhouden.

Daarnaast zijn er bij BSM drie extra domeinen die inhouden behandelen die bij LO niet of op beperktere schaal terugkomen. Dit betreft domein D Bewegen en gezondheid, waar dieper ingegaan wordt op de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid. Dat betreft zowel het opdoen van kennis hierover, als het toepassen van die kennis met betrekking tot leefstijlinterventies, het maken van een trainingsprogramma of het behandelen van blessures.

Domein E Ontwerpen van bewegen richt zich op drie belangrijke aspecten uit het ontwerpproces: het komen tot een beweegontwerp, het presenteren van een prototype en het evalueren van een prototype. Bij domein F Lesgeven en organiseren (alleen voor havo en vwo) is aandacht voor het voorbereiden, aanbieden en evalueren van lesactiviteiten in bewegen en sport, en voor het voorbereiden, verantwoordelijkheid nemen voor de uitvoering, en evalueren van een beweegevenement.

Omvang van de (sub)domeinen

Bij LO hebben domein A en B allebei vier eindtermen. Domein C is opgesplitst in drie subdomeinen met elk twee eindtermen. Het aantal eindtermen per domein zegt niet per se iets over de omvang. Eindterm 1 heeft een speciale status omdat de inhoud daaruit – de beweegthema's – altijd aan bod komt in combinatie met een van de andere eindtermen. Je kunt de beweegvaardigheid alleen verbeteren (eindterm 2) als je deelneemt aan een beweegactiviteit. Je kunt alleen sociaal handelen (eindterm 5 en 6) tijdens het deelnemen aan beweegactiviteiten. Je kunt alleen je beweegidentiteit verkennen (eindterm 11) door ervaring op te doen met uiteenlopende beweegactiviteiten en daarop te

reflecteren. Tegelijkertijd geven domein B en C aan dat er op het vlak van sociaal handelen met betrekking tot deelnemen aan beweegactiviteiten, en op het vlak van kennis en reflectie over bewegen, doelen zijn voor leerlingen. Dat ze daar werk te doen hebben, en dus dat er specifiek tijd aan die doelen besteed wordt.

Bij BSM wordt met domein D, E en F het specifieke karakter van het vak benadrukt: het begeleiden van beweegactiviteiten voor anderen en de kennis die daarvoor nodig is. Dat vraagt dus ook substantieel tijd om daaraan te werken met leerlingen, zodat ze zich kunnen ontwikkelen op dat vlak.

Toelichting op inhoudelijke thema's en hun plek in het curriculum LO en BSM
Als antwoord op de curriculaire uitdagingen die er voor de vakken LO en BSM lagen, ontwikkelde de vakvernieuwingscommissie een ambitieus examenprogramma. In de examenprogramma's van beide vakken komt een aantal inhoudelijke thema's naar voren die een belangrijke rol spelen en ten aanzien waarvan bepaalde keuzes zijn gemaakt. In deze paragraaf lichten we toe welke inhoudelijke thema's van belang zijn, welke begrippen en concepten daarin besloten liggen, welke betekenis we daaraan geven, op basis van welke referenties, hoe ze onderling kunnen samenhangen, en waar dat uiteindelijk zichtbaar wordt in de eindtermen.

1 Beweegvaardigheid

In domein A Leren bewegen wordt beschreven met welke beweegthema's leerlingen ervaring opdoen en waarin ze hun beweegvaardigheid ontwikkelen. Er is dus, net als bij de kerndoelen, gebruikgemaakt van de beweegthema's als beschrijvingskader. Het wordt op die manier mogelijk om een doorlopende leerlijn te ontwikkelen van de kleuterleeftijd tot en met het examenjaar in het voortgezet onderwijs. Daarmee wordt de ordening aan de hand van beweegdomeinen, zoals atletiek, spel en turnen, losgelaten.

Dat betekent voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een nieuwe manier van kijken naar beweeg- en sportactiviteiten. Beweegthema's geven enerzijds richting aan de inhoud van het onderwijsprogramma van scholen waar het gaat om de breedte van het beweegaanbod en de achterliggende beweeguitdagingen. Anderzijds biedt de ordening aan de hand van beweegthema's veel ruimte aan scholen om het beweegaanbod zelf vorm te geven en af te stemmen op de eigen context en doelgroep. Ook is het met deze ordening mogelijk om nieuwe actuele vormen van bewegen en sport op te nemen in het programma, zolang ze passen bij één of meer beweegthema's.

2 Sociaal handelen en regelen van beweegactiviteiten

In domein B Samen bewegen ligt het accent op doelen waarin wordt beschreven hoe sociaal handelen tijdens het deelnemen aan beweegactiviteiten eruitziet.

In de gymzaal kun je niet om elkaar heen: leerlingen staan voortdurend met en tegenover elkaar, waardoor samenwerking, afstemming en verantwoordelijkheid vanzelfsprekend onderdeel worden van het leerproces. Het leergebied bewegen en sport is daarmee een unieke sociale leeromgeving: sociaal handelen is er niet alleen zichtbaar, maar ook onvermijdelijk. Juist doordat alles zo open, dynamisch en zichtbaar is, wordt duidelijk dat sociaal handelen een noodzakelijke vaardigheid is die leerlingen actief met én van elkaar leren.

De verbinding met de buitenwereld is daarbij vanzelfsprekend. De sociale situaties die zich in de les voordoen – samen doelen bereiken, conflicten oplossen, verantwoordelijkheid nemen – zijn ook relevant voor deelname aan de samenleving. In de bovenbouw wordt dit nog belangrijker: leerlingen krijgen meer verantwoordelijkheden en meer kansen om vanuit verschillende rollen bij te dragen aan een veilige sociale omgeving.

In de bovenbouw wordt voortgebouwd op de kerndoelen, waarbij leerlingen ook sociaal verder groeien binnen een steeds complexere leeromgeving. Naarmate ze ouder worden, worden peerrelaties belangrijker maar ook complexer.

Onderzoek laat zien dat deze sociale dynamiek in de gymzaal zowel kansen als uitdagingen biedt. Zo blijkt dat bewegingsonderwijs sterke peerrelaties kan stimuleren. Het kan echter ook sociale risico's vergroten, bijvoorbeeld wanneer teamindelingen of samenwerkingsopdrachten zichtbaar leiden tot uitsluiting of onzekerheid (Grimminger, 2014).

Het samen regelen van beweegactiviteiten wordt ook gezien als een vorm van sociaal handelen. Het accent ligt hier op regelende rollen die er zijn om beweegactiviteiten voor te bereiden, te bedenken, op te bouwen, aan te passen, af te breken, te begeleiden of om regels af te spreken. Hier heeft de leerling dus een andere rol dan die van deelnemer. Het draait echter nog steeds om het samen creëren van, en verantwoordelijk zijn voor, een beweegklimaat waarin er voor elke deelnemer een plek is om betekenisvol en veilig te bewegen.

3 Ontwikkeling beweegidentiteit

In domein C Betrokken bewegen is aandacht voor doelen waarbij de leerling nadenkt over wie die wil zijn als beweger (LO) of als begeleider van bewegen (BSM).

Leerlingen leren waar ze goed in zijn, wat ze leuk of juist spannend vinden, hoe ze zich tot anderen verhouden en hoe anderen hen zien als beweger of sporter. Deze ervaringen dragen bij aan de ontwikkeling van hun beweegidentiteit.

Het begrip beweegidentiteit kan worden geplaatst in een bredere ontwikkeling die internationaal wordt aangeduid met *physical literacy* (letterlijk: *fysieke geletterdheid*). Physical literacy (Whitehead, 2019; Koekoek et al., 2019) benadrukt dat bewegen meer is dan het ontwikkelen van motorische vaardigheden of het voldoen aan beweegrichtlijnen. Het gaat om de samenhang tussen motivatie, vertrouwen, fysieke competentie, kennis en begrip, en het nemen van verantwoordelijkheid voor deelname aan bewegen gedurende het leven. Bewegen wordt daarmee opgevat als een betekenisvolle vorm van menselijk handelen, waarin iemand zich verhoudt tot zichzelf, anderen en de omgeving.

In de Nederlandse context is dit gedachtegoed vertaald naar het begrip beweegwijsheid. Beweegwijsheid beschrijft de brede, persoonlijke en levenslange ontwikkeling van de relatie van mensen met bewegen en sport. Deze relatie is voor ieder individu anders. Mensen verschillen in mogelijkheden, ervaringen, motieven, waarden en contexten. Beweegwijsheid is daarom holistisch, inclusief, normvrij en dynamisch. Het gaat niet om één vaste norm voor goed of voldoende bewegen. Het gaat om de ontwikkeling van iemands eigen verhouding tot bewegen en sport gedurende het leven.

Binnen dit brede perspectief heeft beweegidentiteit een eigen plaats. Beweegidentiteit gaat over hoe een persoon zich definieert, zich presenteert en gezien wordt als beweger en sporter (Nienhuis, 2022). Het is geen vaststaand gegeven, maar een dynamisch en contextafhankelijk proces. Beweegidentiteit komt tot stand in interactie met anderen en met de fysieke, sociale en culturele beweegomgeving. Positieve en negatieve ervaringen met bewegen en sport spelen hierin een belangrijke rol. Door het lichamelijke karakter van bewegen, kunnen deze ervaringen sterk doorwerken in het beeld dat leerlingen van zichzelf als beweger ontwikkelen.

De ontwikkeling van beweegidentiteit verloopt deels onbewust, in het doen en ervaren zelf. Een leerling ervaart bijvoorbeeld vertrouwen, plezier, spanning, succes of uitsluiting in een beweegsituatie. Daarnaast kan beweegidentiteit ook bewust worden ontwikkeld, door reflectie op de eigen ervaringen, kwaliteiten, voorkeuren en keuzes. In dat proces spelen ervaren, reflecteren en kiezen een centrale rol.

Voor LO en BSM betekent dit dat het onderwijs niet alleen gericht is op beter leren bewegen, maar ook op het leren verstaan van de eigen beweegmogelijkheden en beweegbetekenissen. Leerlingen krijgen de gelegenheid om uiteenlopende beweegsituaties, rollen en contexten te ervaren. Zij leren hun ervaringen te verwoorden, daarop te reflecteren en keuzes te maken die passen bij hun eigen ontwikkeling en bij de beweeg- en sportcultuur waarin zij deelnemen.

Physical literacy benoemt de samenhang tussen motivatie, vertrouwen, competentie, kennis en verantwoordelijkheid. Beweegidentiteit maakt zichtbaar hoe leerlingen zichzelf binnen dat perspectief leren kennen en ontwikkelen als beweger en sporter. Beweegwijsheid verbreedt dit naar een persoonlijk en levenslang perspectief op bewegen.

De plaats van beweegidentiteit in de eindtermen LO en BSM ligt daarom in de verbinding tussen vaardigheid, betekenisgeving en duurzame deelname. Het doel is niet dat alle leerlingen dezelfde beweegidentiteit ontwikkelen, maar dat zij zicht krijgen op hun eigen beweegverhaal, en dat ze handelingsmogelijkheden ervaren om nu en later op een passende en betekenisvolle manier deel te nemen aan bewegen en sport.

4 Kennis van bewegen en beweegcultuur

Deelnemen aan beweegactiviteiten veronderstelt naast diverse vaardigheden ook kennis over bewegen en de beweegcultuur. Allereerst is er kennis nodig van de beweegactiviteiten waaraan leerlingen deelnemen. Wanneer leerlingen de bedoeling van de activiteit, de regels en afspraken die daarbij horen begrijpen, wordt de kwaliteit van deelname beter. Hetzelfde geldt voor het bredere perspectief van de beweeg- en sportcultuur. Als leerlingen de brede en veelvormige beweeg- en sportcultuur leren kennen en ervaring opdoen met uiteenlopende motieven om deel te nemen aan beweeg- en sportactiviteiten, dan helpt dat om toegang te krijgen tot de beweeg- en sportcultuur en op langere termijn ook om blijvend deel te nemen.

Dit kennisaspect komt op verschillende plekken terug in het programma. Soms als aspect, direct gekoppeld aan een specifiek doel zoals het verbeteren van de beweegvaardigheid. Soms als zelfstandige eindterm, zoals bij LO eindterm 9 over het oriënteren op de beweeg- en sportcultuur, of bij BSM eindterm 7 over het onderzoeken van vraagstukken uit de beweeg- en sportcultuur.

5 Relatie bewegen en aspecten van gezondheid

Gezondheid is een complex concept en kan op verschillende manieren worden opgevat. Binnen het leergebied wordt gezondheid gezien als het vermogen zich

aan te passen en een eigen regie te voeren in het licht van de fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven. In deze omschrijving wordt duidelijk dat gezondheid verschillende dimensies heeft (fysiek, sociaal en emotioneel) en dat het vermogen om je aan te passen en een eigen regie te voeren daarbij van belang is. Dat sluit aan bij de wens om het eigenaarschap voor het leerproces te stimuleren. In de uitwerking van de doelen komt dat terug. In het LO-programma is er expliciet aandacht voor een aspect van gezondheid dat een duidelijke relatie heeft met bewegen: vitaliteit.

Vitaliteit kan worden gezien als het beschikken over voldoende energie, gezondheid (fysiek, mentaal, sociaal) en veerkracht om actief deel te nemen aan het dagelijks leven en om te gaan met uitdagingen en veranderingen. In de context van bewegen en sport gaat het erom dat leerlingen de invloed van bewegen op (het gevoel van) vitaliteit, en op aspecten daarvan zoals fitheid, welbevinden en leefstijl, ervaren en zich ervan bewust zijn.

Fitheid zien we als onderdeel van vitaliteit. Fitheid kan worden gezien als de mate waarin iemand lichamelijk en geestelijk in staat is inspanningen uit te voeren. Kenmerken van fitheid zijn: goede conditie en uithoudingsvermogen, voldoende spierkracht, lenigheid en beweeglijkheid, goede coördinatie en balans, voldoende energie voor dagelijkse activiteiten, snel herstel na inspanning. Via het beweegthema 'intensief bewegen' (eindterm 1) nemen leerlingen deel aan beweegactiviteiten waarin deze aspecten voelbaar zijn.

Welbevinden kan worden gezien als de mate waarin iemand zich lichamelijk, geestelijk en sociaal goed voelt. Het gaat over lekker in je vel zitten, maar ook over lichamelijk gezond zijn, je tevreden voelen. Bewegen en sporten kunnen direct en indirect bijdragen aan het vergroten van het welbevinden.

Een gezonde en actieve leefstijl kan worden gezien als een manier van leven waarbij iemand bewust kiest voor gedrag dat de lichamelijke, mentale en sociale gezondheid bevordert. Hierbij spelen voldoende beweging, gezonde voeding, voldoende rust en een goede balans tussen inspanning en ontspanning een belangrijke rol.

In het programma zien we deze verschillende aspecten terug in domein C3 van LO: Bewegen en vitaliteit. Het gaat hier enerzijds om de bewustwording van leerlingen over de invloed van bewegen op het gevoel van welbevinden en fitheid (eindterm 13). Anderzijds gaat het om kennis van aspecten van een gezonde en actieve leefstijl, en om het experimenteren met interventies die hieraan bijdragen (eindterm 14).

In het BSM-programma ligt de focus vooral op het toepassen van kennis over vraagstukken rond bewegen en gezondheid, zoals: leefstijlinterventies (eindterm 11 havo/vwo, eindterm 10 vmbo), blessurepreventie en -behandeling (eindterm 14 havo/vwo, eindterm 12 vmbo), fitheid en training (eindterm 13 havo/vwo, eindterm 11 vmbo) en invloed van mentale en sociale processen op bewegen (eindterm 15 havo/vwo).

6 Eigenaarschap

Het idee ontstond om in het curriculum LO en BSM ruimte te geven aan eigenaarschap, zelfontwikkeling, autonomie, zelfregulatie en agency. De redenering was als volgt. We streven ernaar dat leerlingen vaardigheden, kennis en houdingen opdoen die eraan bijdragen dat ze nu en ook later zelfstandig, verantwoordelijk, blijvend, perspectiefrijk en met plezier deelnemen aan de beweeg- en sportcultuur. Dan is het van belang dat ze gemotiveerd raken en blijven om deel te nemen, zeker in een tijd waarin beweegarmoede op de loer ligt. Dus ligt het voor de hand om leerlingen meer ruimte te geven om hun leerproces ten aanzien van bewegen vorm te geven. Op advies van een expert is er gezocht naar een directe koppeling met concrete inhoud.

Dat resulteerde erin dat eigenaarschap als een rode draad door het hele programma loopt, zonder dat het bij naam genoemd wordt. Het is niet zichtbaar als titel van een domein of subdomein, maar vervlochten met verschillende grote inhoud: beweegvaardigheid, sociale vaardigheid, regelvaardigheid, kennis over bewegen, en zelfkennis met betrekking tot bewegen.

Eigenaarschap krijgt vooral betekenis als het ontwikkelen van agency. Leerlingen krijgen ruimte om keuzes te maken en invloed uit te oefenen op hun leerproces. Agency (Boonekamp, 2022a) betekent dat: leerlingen leren begrijpen wat zij waardevol vinden in bewegen en sport; welke beweegmogelijkheden en hulpbronnen beschikbaar zijn; welke doelen zij willen nastreven; en hoe zij binnen verschillende contexten kunnen handelen. Daarmee gaat eigenaarschap verder dan 'zelf kiezen': het omvat stem, keuze, reflectie, mede-vormgeving, verantwoordelijkheid en transfer naar bewegen buiten school.

Voor de leerling betekent dit dat die steeds beter leert bepalen: wat een passende en betekenisvolle beweeguitdaging is; welke leerroute werkt; welke rol past; en hoe deelname kan worden aangepast aan zichzelf, anderen en de groep.

Zoals gezegd is er in de uitwerking van de eindtermen voor gekozen aspecten van eigenaarschap direct te koppelen aan een bepaalde vaardigheid.

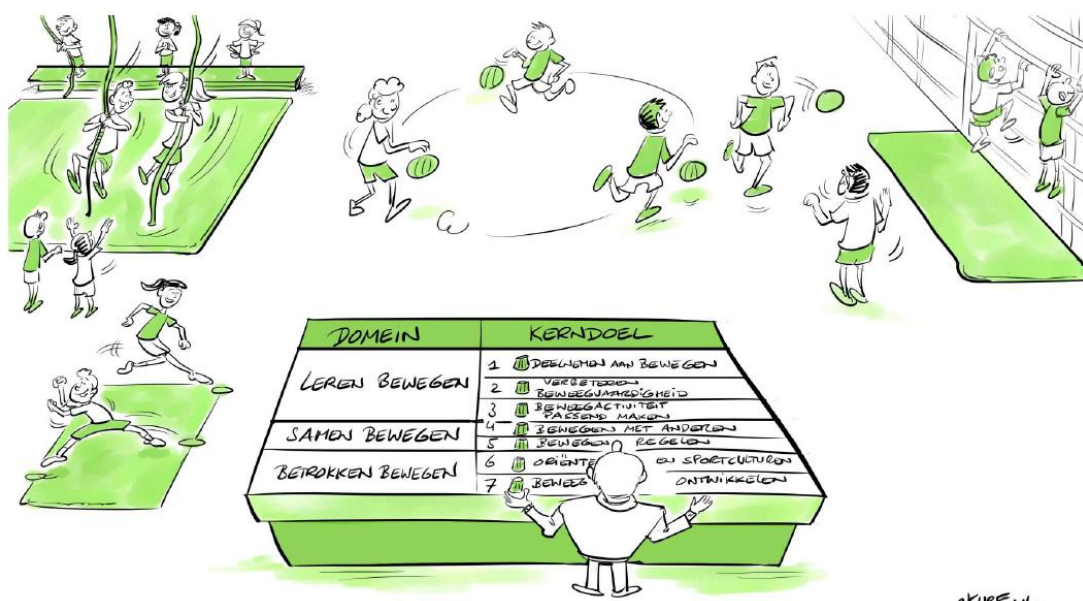
Bijvoorbeeld eindterm 3 bij LO over het afstemmen van de beweegactiviteit op de eigen mogelijkheden. Hier draait de leerling mee aan de knoppen om een beweegactiviteit zo in te richten dat deze aansluit op de eigen mogelijkheden. Bij eindterm 4 gaan we nog een stap verder en gaat de leerling de eigen beweegwens vormgeven. Dat doet de leerling door mee te beslissen over het aanbod, door zelf beweegactiviteiten uit te kiezen om zich in te ontwikkelen, en door te experimenteren met vormen van bewegen. Maar ook ten aanzien van andere aspecten wordt er eigenaarschap ontwikkeld. Bijvoorbeeld in het regelen en creëren van beweegactiviteiten (eindterm 7 en 8 bij LO) of ten aanzien van het experimenteren met interventies voor een gezonde en actieve leefstijl (eindterm 14 bij LO).

Ook bij BSM is er op verschillende plekken in het curriculum aandacht voor eigenaarschap, en dan met name in het begeleiden van bewegen. Bijvoorbeeld in de domeinen E Ontwerpen van bewegen en F Lesgeven en organiseren. Bij deze onderdelen worden leerlingen uitgedaagd verantwoordelijkheid te nemen, leiding te nemen en zelf aan het stuur te zitten, maar ook om daarbij samen te werken met medeleerlingen en rekening te houden met doelgroepen. Deze manier van leren is heel actiegericht en ook bij het begeleiden van bewegen is direct voelbaar of zichtbaar of iets wel of niet lukt. Dit alles draagt eraan bij dat de betrokkenheid van leerlingen groter is dan als er alleen kennis over het begeleiden van bewegen wordt opgedaan zonder die toe te passen in een praktische setting.

7 Ontwerpen van bewegen

Vanuit de kerndoelen in de onderbouw is er aandacht voor zelfsturing in het curriculum. Het doel over het afstemmen van beweegactiviteiten aan de eigen mogelijkheden, is daarvan een voorbeeld. Bij LO in de bovenbouw is er in het curriculum toenemende aandacht voor het kiezen, (mede)bepalen, en ontwerpen van beweegactiviteiten. Met andere woorden: in het curriculum verschuift de aandacht steeds meer van het uitsluitend uitvoeren van beweegactiviteiten, naar het actief vormgeven van beweegactiviteiten door leerlingen. Dat wordt in het LO-programma zichtbaar in eindterm 8 over het samen creëren van een beweegactiviteit. Vanuit deze ontwikkeling kan uiteindelijk ontwerpen worden beschouwd als een waardevol domein binnen BSM: domein E Ontwerpen van bewegen. Ontwerpen houdt hierbij in dat leerlingen beweegactiviteiten, spelvormen, trainingen, choreografieën, evenementen of andere beweegarrangementen creëren, presenteren, evalueren en aanpassen.

Samenhang tussen inhouden en tussen domeinen

Afbeelding 1 Mengpaneel samenhang doelen (Nienhuis, 2025)

In de onderwijspraktijk zullen inhouden uit verschillende eindtermen en domeinen vaak in samenhang aan bod komen. Zoals gezegd vormt eindterm 1 het uitgangspunt. Zowel in de lessen LO als bij BSM nemen leerlingen deel aan beweegactiviteiten. Dat is waar het leren plaatsvindt. Het kan zijn dat de focus ligt op het verbeteren van de beweegvaardigheid en dat de leerling door herhaaldelijk te oefenen een beweging steeds stabiel kan uitvoeren. Het kan ook dat de leerling in dat proces inschattingen maakt over de eigen mogelijkheden in relatie tot de beweegtaak en vervolgens kiest voor een bepaald arrangement.

Daarnaast zijn er doelen in domein B die zich richten op sociaal handelen met betrekking tot bewegen. Zo kan er tijdens de les specifiek aandacht zijn voor respectvol communiceren tijdens bewegen, het uitvoeren van regeltaken, of het bedenken van beweegactiviteiten. Het kan ook dat er een periode ruimte is om deel te nemen aan een keuzeprogramma met diverse streetsports, zoals baseball, 3x3basketbal, longboarden of freerunning. Daarover kan de leerling in een kort beeldverslag laten zien wat die heeft geleerd en hoe die het heeft ervaren. Dat zijn doelen die in domein C aan bod komen. De leerling maakt kennis met verschillende beweegcontexten en deelnamemotieven, en denkt na over welke vormen van bewegen passen bij de eigen mogelijkheden en voorkeuren.

Input advieskring/experts

Advieskring

Tijdens het ontwikkeltraject gaf een advieskring met vertegenwoordigers van relevante stakeholders feedback op tussenproducten. De vakvernieuwingscommissie heeft deze feedback meegenomen en waar mogelijk verwerkt. De drie belangrijkste feedbackpunten zetten we hier op een rij.

Onderscheid LO-BSM

Al in een vroeg stadium gaf de advieskring aan om duidelijk te maken hoe LO en BSM met elkaar samenhangen. Waar ligt de gemeenschappelijke basis? En waarin verschillen de vakken van elkaar? Waarin bouwt BSM voort op LO? Zowel in de karakteristiek als in de uitwerking van de eindtermen is veel aandacht besteed aan een heldere positionering van beide vakken. Dat komt tot uiting in de overkoepelende bedoeling van beide vakken: LO draait vooral om de leerling als beweg(er), BSM vooral om de leerling als begeleider van bewegen.

Tevens komt dit tot uiting in de uitwerking van de eindtermen: bij LO zijn de doelen vooral ervaringsgericht, met veel ruimte voor eigenaarschap in het leerproces richting zelfstandige, blijvende, verantwoorde, en perspectiefrijke deelname aan de beweeg- en sportcultuur. Bij BSM zijn de doelen vooral beheersingsgericht, met veel aandacht voor vaardigheden, kennis en houdingen die van belang zijn voor verschillende regelende rollen bij bewegen en sport.

Voorkomen van overladenheid

Met name in het LO-programma zag de advieskring het risico op overladenheid. Er was zorg over de hoeveelheid doelen, maar ook over de ingeschatte tijd die eraan besteed zou moeten worden. Ook waren er vragen over de balans in het programma, waarbij het leek dat domein C Betrokken bewegen door het aantal doelen veel aandacht zou vergen. In de laatste fase van het ontwikkelproces keek de vakvernieuwingscommissie opnieuw kritisch naar de eindtermen, en deed op een aantal punten aanscherpingen en aanpassingen. Daarbij is wel vastgesteld dat we de ambitie, zoals toegelicht in de grote inhoud(en) hierboven, overeind wilden houden. Doelen die overlap vertoonden zijn samengevoegd. Ook zijn doelen nog meer geschikt gemaakt om direct in de les lichamelijke opvoeding aan te werken.

De advieskring sprak gedurende het hele ontwikkelproces waardering uit voor de ambitie die uit de tussenproducten sprak. De grote thema's en inhoud(en) die de vakvernieuwingscommissie (vvc) in de plannen presenteerde, werden als relevant gewaardeerd, als een goede richting om aan de slag te gaan met de curriculaire uitdagingen. Er was echter behoefte aan meer toelichting en duiding

van de inhoudelijke keuzes die de vvc maakte. In de laatste fase van het ontwikkeltraject, toen alle keuzes ook steeds duidelijker werden, is er veel werk gemaakt van de inhoudelijke onderbouwing. In de paragraaf hierboven is deze onderbouwing uitgewerkt.

Experts

Tijdens het ontwikkeltraject maakte de vvc gebruik van experts op een aantal specifieke thema's: eigenaarschap/zelfontwikkeling, evalueren en beoordelen van bewegen, en ontwerpen van bewegen. Deze thema's werden als relevant en vernieuwend gezien en er was behoefte aan meer duiding en mogelijke toepassing in de onderwijspraktijk.

2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

Om de doorlopende lijn vanuit de onderbouw van het voortgezet onderwijs te borgen, zijn de raamwerken LO en BSM opgebouwd vanuit dezelfde basisstructuur als de kerndoelen. De eerste drie domeinen zijn gelijk: Domein A Leren bewegen, Domein B Samen bewegen, Domein C Betrokken bewegen. Daarmee wordt benadrukt dat deze leerinhouden relevant zijn voor de ontwikkeling in het bewegen van jonge kinderen, maar ook van die van tieners en schoolverlaters. Tegelijkertijd liggen er specifieke uitdagingen in het bovenbouwtraject. Dan gaat het om toenemende aandacht voor eigenaarschap in het leren, de ontwikkeling van de beweegidentiteit, sociale vaardigheden, regelvaardigheden, kennis van bewegen en de beweeg- en sportcultuur, en de bewustwording van de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid. Deze leerinhouden komen naar voren op het niveau van de eindtermen.

Bij LO wordt in de bovenbouw verder ingezoomd op bepaalde aspecten door de eindtermen nog concreter te formuleren. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij het sociaal handelen tijdens bewegen, dat verder wordt uitgewerkt met betrekking tot het verantwoordelijkheid nemen voor een sociaal veilige beweegomgeving (eindterm 5) en het bijdragen aan sociale interacties tijdens bewegen (eindterm 6). Soms worden er inhouden aan een thema toegevoegd die recht doen aan de specifieke uitdagingen in de bovenbouw vo. Eindterm 4 van LO, over het verkennen van de eigen beweegwensen, is een verdere uitwerking ten opzichte van de kerndoelen. Hierdoor krijgen leerlingen handvatten om hun eigen beweegontwikkeling vorm te geven, zodat ze ook na hun examen met plezier kunnen deelnemen aan de beweeg- en sportcultuur. Met eindterm 8, over het samen creëren van een beweegactiviteit, wordt er een nieuw aspect van sociaal handelen tijdens bewegen uitgewerkt.

Bij BSM wordt er een ander perspectief toegevoegd: de leerling als begeleider van bewegen. Als begeleider van bewegen heb je ook beweegvaardigheid nodig

en kennis over bewegen, moet je sociaal kunnen handelen tijdens bewegen, en onderzoek je de betekenis en waarde van bewegen en sport voor jezelf en de samenleving. Dus ook hier zijn de domeinen A Leren bewegen, B Samen bewegen, C Betrokken bewegen uitgewerkt. Daarbij hebben de eindtermen een meer beheersingsgericht karakter, en zijn er meer kennisinhouden in verwerkt.

Daarnaast zijn er bij BSM drie extra domeinen: Domein D Bewegen en gezondheid, E Ontwerpen van bewegen en F Lesgeven en organiseren. Deze domeinen bevatten elementen die inhoudelijk aansluiten op domeinen B en C uit het LO-programma. Bij BSM ligt de focus dus meer op het begeleiden van beweegactiviteiten. Dat vraagt extra vaardigheden en kennis op het vlak van de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid, maar ook ten aanzien van het ontwerpen van bewegen en het lesgeven en organiseren. Om zichtbaar te maken dat hier meer aandacht voor is, zijn deze inhouden daarom ondergebracht in aparte domeinen.

2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid

De kern van LO en BSM draait, zoals hierboven is toegelicht, nog steeds om het deelnemen aan beweegactiviteiten. De vernieuwing in het programma, zowel voor LO als BSM, is dat de doelen die aan het bewegen zijn gekoppeld concreter zijn beschreven en dat er nieuwe thema's zijn toegevoegd. Tegelijkertijd is er ruimte voor scholen om het beweegaanbod meer op maat te maken voor de eigen leerlingpopulatie en context. Dat vraagt om voldoende beweegtijd tijdens het onderwijs. De wettelijke urennorm voor LO dient daarbij als minimale ondergrens.

Naar aanleiding van de zorg van de advieskring ten aanzien van de uitvoerbaarheid van het LO-programma, heeft de vvc nog eens kritisch gekeken naar de eindtermen. Er zijn keuzes gemaakt om overladenheid tegen te gaan. De doelen zijn meer ervaringsgericht geformuleerd, concreter en makkelijker toepasbaar in de lespraktijk. Ook zijn doelen samengevoegd waar overlap was. Met deze aanpassingen verwacht de vvc dat het programma uitvoerbaar is.

2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen

Het funderend onderwijs heeft een belangrijke functie in het toerusten van leerlingen voor de huidige en toekomstige samenleving. Het beoogt alle leerlingen, ongeacht hun potentie, interesse, ambitie of achtergrond, gelijke kansen te bieden om kennis, vaardigheden en houdingen te ontwikkelen en doelen te bereiken. Dit komt tot uitdrukking in drie doeldomeinen waarop het funderend onderwijs, dus ook in de bovenbouw van het vo, gericht is: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

- Kwalificatie: leerlingen realiseren hun potentieel en kwalificeren zich voor vervolgstudie en beroep.
- Socialisatie: leerlingen zijn bekend met culturen en verbinden zich daarmee.
- Persoonsvorming: leerlingen doen ervaringen op die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld.

Deze drie doeldomeinen worden in het onderwijs in onderlinge samenhang gerealiseerd. Het gaat hier om drie werkdefinities van doeldomeinen en nadrukkelijk niet om onderwijskundige definities.

Bij de vakken LO en BSM zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming sterk met elkaar verbonden. Dat is zo in het po en de onderbouw vo, en ook in de bovenbouw vo. Het gaat bij kwalificatie om uiteenlopende vaardigheden, kennis en houdingen die leerlingen nodig hebben om zich te ontwikkelen in het deelnemen aan beweeg- en sportactiviteiten. Dat kunnen beweegvaardigheden zijn, maar ook sociale vaardigheden of kennis van beweegactiviteiten. Dit noemen we ook wel meervoudige deelnamebekwaamheid. Deze meervoudige bekwaamheid komt in uiteenlopende eindtermen in alle domeinen aan bod.

Socialisatie gaat over de mate waarin leerlingen, door het curriculum bewegen en sport, toegang krijgen tot de beweeg- en sportcultuur. Ook dat gebeurt op diverse plekken. Bijvoorbeeld in domein A, door in aanraking te komen met een breed beweegaanbod. Of in domein B, door te leren hoe je rekening houdt met elkaar tijdens het bewegen. Leerlingen verkennen verschillende beweegcontexten en beweegculturen (subdomein C1 Beweeg- en sportcultuur) en worden zich meer bewust van de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid (subdomein C3 Bewegen en vitaliteit).

Tot slot persoonsvorming. Dat aspect krijgt in het bovenbouwprogramma meer nadruk en komt op verschillende manieren aan bod. Leerlingen doen uiteenlopende ervaringen op met bewegen en sport en worden gestimuleerd om hierover na te denken. De volgende vragen staan hierbij centraal: hoe zie ik mezelf als beweger? Hoe wil ik zijn als beweger? Welke rol wil ik innemen als begeleider van bewegen? Hieraan wordt vooral in domein C aandacht besteed via diverse doelen rond beweegidentiteit. Ook wordt persoonsvorming in bewegen en sport gestimuleerd doordat eindtermen in verschillende domeinen aandacht besteden aan eigenaarschap in het leerproces rond het betreffende onderwerp. Leerlingen krijgen de ruimte en verantwoordelijkheid te kiezen, mee te beslissen, af te stemmen, te creëren en te ontwerpen.

2.2.7 Samenhang tussen vakken

Binnen LO en BSM hebben een aantal inhouden en thema's verbinding met andere vakken.

Bij biologie is er verbinding mogelijk rond het thema gezondheid. Bij LO komt dit thema aan bod in subdomein C3 Bewegen en vitaliteit en bij BSM is er aandacht voor in domein D Bewegen en gezondheid.

Met betrekking tot burgerschap gaat het bij LO en BSM er vooral om dat leerlingen ervaring opdoen met democratisch handelen, in de zin van inspraak en besluitvorming. Zie paragraaf 2.3.5.

Er is een relatie met digitale geletterdheid wanneer het gaat om de relatie tussen digitale technologie, welbevinden en beweeggedrag. Zie 2.3.6.

Er is samenhang met Nederlands wanneer het gaat om communicatieve vaardigheden. Zie 2.3.4.

2.3 Toelichting op concepteindtermen

Wat zijn eindtermen?

Een eindterm is een wettelijk doel, waarin staat beschreven welke kennis, vaardigheden en/of houdingen leerlingen aan het einde van het voortgezet onderwijs minimaal bereikt moeten hebben.

Bij de eindtermen worden verschillende typen doelen uitgewerkt:

- beheersingsdoelen – deze beschrijven de te realiseren leeropbrengsten: minimale streefwaarden met betrekking tot kennis, vaardigheden en houdingen;
- ervaringsdoelen – deze beschrijven welke inspanning van een leerling wordt verwacht met het oog op ervaringen of expressieve reacties.

In de praktijk is er vaak sprake van een hybride uitwerking van eindtermen: een eindterm bevat zowel een beschrijving van leeropbrengsten als ervaringen.

Hoe zijn eindtermen opgebouwd?

De eindtermen zijn concreter dan in de huidige examenprogramma's. De eindtermen kennen een vaste opbouw:

- doelzin – deze omvat het hele doel en begint altijd met 'De leerling'. De doelzin beschrijft de leerinhoud, denkactiviteiten en/of waarneembaar gedrag;

- uitwerking – hierin worden de leerinhouden en/of de context verder uitgewerkt. Ook de omstandigheden waarin en de middelen waarmee het leren plaatsvindt, kunnen hier een plek krijgen. De uitwerking start altijd met 'Het gaat hierbij om'.

Doelzin en uitwerking vormen samen een logisch, consistent en afgebakend geheel. Naast de doelzin en de uitwerking zijn illustraties uitgewerkt bij elke eindterm. Deze starten met 'Te denken valt aan'. Omdat alleen de doelzin en de uitwerking een wettelijke status krijgen, moeten de formuleringen daarvan ook zonder de 'Te denken valt aan' te begrijpen zijn.

2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen

LO

Het uitgangspunt is dat de kern van LO voor alle leerlingen gelijk is. Er wordt zowel op domeinniveau als op het niveau van eindtermen geen onderscheid gemaakt tussen de schoolsoorten/leerwegen. Dat betreft niet alleen de doelen met betrekking tot leren bewegen. Ook bij doelen of aspecten van doelen die zich richten op socialisatie of persoonsvorming, wordt ervan uitgegaan dat die voor alle leerlingen relevant en waardevol zijn. Voor alle schoolsoorten en leerwegen geldt dat er verschillen zijn tussen leerlingen wat betreft vaardigheden, beweegmotieven of sociaal-culturele achtergrond. De eindtermen zijn daarom zo geformuleerd dat leerlingen worden uitgedaagd zich te ontwikkelen in verschillende domeinen. Ze doen actief ervaringen op, ze laten vaardigheden zien en ze reflecteren hierop. Tegelijkertijd is er de ruimte om leerlingen dit te laten doen en bereiken binnen hun eigen mogelijkheden.

In de onderwijspraktijk is het vervolgens aan de leraar om de doelen verder toe te spitsen op de leerlingpopulatie.

BSM

Voor BSM gelden er andere overwegingen. BSM is een keuzevak in de bovenbouw vo op vmbo-gl/tl, havo en op vwo.

Leerlingen kiezen dit vak om zich verder te verdiepen in de wereld van bewegen en sport, en om verschillende regelende rollen te vervullen in het begeleiden van bewegen. Er is meer aandacht voor kennisinhouden. De eindtermen hebben een meer beheersingsgericht karakter. Inhoudelijk wordt BSM op de verschillende schoolsoorten op dezelfde manier uitgewerkt. Het heeft dezelfde focus, en dezelfde grote thema's zijn van belang.

De duur van het vak verschilt wel. Het vwo-programma is driejarig, op het vmbo en havo duurt de bovenbouw twee jaar. Een ander verschil is dat er op het vmbo minder ruimte is voor zelfstudie buiten de lessen om dan op havo en vwo. Ten slotte is er verschil in de complexiteit en hoeveelheid kennis die in de programma's van vmbo, havo en vwo verwerkt kan worden.

Dit alles komt op verschillende manieren naar voren in conceptexamenprogramma's van BSM.

- In het havo- en vwo-programma zijn in verband met de ontwerpruimte meer eindtermen opgenomen dan in het vmbo-programma. Het havo/vwo-programma heeft 24 eindtermen, het vmbo-programma 18.
- Daarnaast zijn sommige eindtermen op het vmbo compacter, meer ervaringsgericht en minder kennisgericht uitgewerkt.

2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen

In algemene zin kan worden gesteld dat het onderscheid tussen LO en BSM, naast de inhoudelijke verschillen, ook te maken heeft met het type doelen. LO heeft als kernvak voor alle leerlingen een meer ervaringsgericht programma. Het gaat er vooral om dat leerlingen actief deelnemen, ervaringen opdoen en daarop reflecteren. Daarnaast wordt er bij een aantal vaardigheden, zoals beweegvaardigheid en sociaal handelen, beheersing verwacht.

BSM heeft als keuzevak een ander karakter: er wordt meer diepgang en kwaliteit verwacht, zowel in vaardigheden als in kennis en houding, en er is een grotere ontwerpruimte. Dit komt tot uiting in doelen die meer beheersingscomponenten bevatten. Bijvoorbeeld bij eindterm 2 over het analyseren van bewegen, of eindterm 3 over het ontwikkelen van een beredeneerde aanpak om het bewegen te verbeteren. Ook de doelen in domein D Bewegen en gezondheid, domein E Ontwerpen van bewegen en domein F Lesgeven en organiseren zijn grotendeels beheersingsdoelen. Er wordt van de leerling verwacht dat die met betrekking tot deze onderwerpen inzicht toont in relevante kennis en die kan toepassen in (het begeleiden van) beweegsituaties.

2.3.3 Aandacht voor kennis, vaardigheden en houdingen

Samenhang tussen kennis, vaardigheden en houdingen

Voor zowel LO als BSM geldt dat vaardigheden centraal staan. Leerlingen nemen deel aan beweeg- en sportactiviteiten en tijdens dat deelnemen tonen ze vaardigheden op uiteenlopende vlakken: beweegvaardigheden, omgangsvaardigheden, regelvaardigheden, denkvaardigheden en leervaardigheden. Daarbij komen impliciet en expliciet diverse soorten kennis

aan bod om de vaardigheden goed te kunnen uitvoeren. Om goed te kunnen deelnemen aan een tikspel, moet je de regels begrijpen.

Bij LO is de kenniscomponent wat minder nadrukkelijk aanwezig, om het leren zo veel mogelijk praktisch en direct gekoppeld te houden aan het bewegen zelf. Bij BSM is de kenniscomponent meer nadrukkelijk aanwezig, om verdieping aan te brengen in het begrip van het bewegen en beweegactiviteiten, en om te kunnen toepassen bij het begeleiden van bewegen. Bijvoorbeeld bij E14: *De leerling past kennis over blessurepreventie en -behandeling toe.*

Ten slotte is de leerhouding een belangrijk aspect in het beter leren deelnemen aan beweegactiviteiten. Dat betekent dat, ongeacht het niveau van de leerling, de leerling een houding toont die het mogelijk maakt een stapje (extra) te zetten in het uitvoeren van een bepaalde vaardigheid. Een ander aspect dat hierin een rol speelt, is dat het leren voor een groot deel samenvalt met het eigen fysieke handelingsvermogen. Dat raakt direct aan jezelf als persoon; je bent als het ware je eigen leerdoel. Dan is de houding in het leren extra relevant.

In de praktijk van het onderwijs in bewegen en sport lopen vaardigheden, kennis en houdingen vaak door elkaar. Gezamenlijk maken ze het mogelijk een bepaalde taak uit te voeren of een bepaald leerresultaat te bereiken.

Vaardigheden

In het gemeenschappelijke vak LO ontwikkelen leerlingen diverse vaardigheden. Leervoorwaardelijke vaardigheden die betrekking hebben op het sociaal handelen van leerlingen zijn vooral zichtbaar in domein B Samen bewegen. Leerlingen nemen verantwoordelijkheid voor een sociaal veilige leeromgeving (eindterm 5) en het samen regelen van beweegactiviteiten (eindterm 7). Eindterm 7 bevat vaardigheden op het gebied van samenwerken: leerlingen maken afspraken, overleggen en geven elkaar feedback in de rol van coach. Leervoorwaardelijke vaardigheden komen aan bod in eindterm 3 en 4, waarin leerlingen hun mogelijkheden inschatten, keuzes maken, leerdoelen bepalen en reflecteren.

Leerlingen ontwikkelen vakspecifieke vaardigheden binnen de verschillende beweegthema's en in het arrangeren van, assisteren bij, en afspreken maken over het samen regelen van beweegactiviteiten (eindterm 7).

In het vak LO werken leerlingen ook aan een aantal basisvaardigheden. Taalvaardigheden komen naar voren in eindterm 6, waarin leerlingen uiting geven aan en reageren op emoties en gevoelens, zich uitspreken en anderen

aanspreken op gedrag. Basisvaardigheden van burgerschap zien we eveneens terug in domein B Samen bewegen, waar de nadruk ligt op sociale vaardigheden, het omgaan met elkaar en met regels en afspraken, en het rekening houden met de ander.

Samengestelde vaardigheden zijn zichtbaar in domein C Betrokken bewegen als het gaat om ontwerpvaardigheden. Deze komen aan bod in eindterm 8 over het samen creëren van een beweegactiviteit. Leerlingen ontwikkelen zich in loopbaanvaardigheden binnen het domein Betrokken bewegen bij eindterm 11, over het verkennen van de eigen beweegidentiteit, en eindterm 12, over het gebruiken van ervaringen, interesses en kwaliteiten bij de eigen loopbaanontwikkeling.

In het vak BSM krijgen verschillende vaardigheden een plek. Leervoorwaardelijke vaardigheden die gaan over sociaal handelen zien we terug in eindterm 4, waarin leerlingen zorgdragen voor de ander tijdens het bewegen. Ook zien we ze terug in eindterm 5, waar leerlingen in de rol van scheidsrechter of spelleider omgaan met weerstand of emoties van anderen. Leerlingen leren samenwerken door anderen te ondersteunen bij het leren bewegen (eindterm 4), feedback te geven (eindterm 4) en het organiseren en de verantwoordelijkheid nemen voor de uitvoering van een beweegevenement (havo/vwo: eindterm 22 en 23).

Het vak BSM draagt bij aan het ontwikkelen van basisvaardigheden. Basisvaardigheden van Nederlands zijn het communiceren met anderen in de rol van spelleider en scheidsrechter (eindterm 5) en het uitleggen van een beweegactiviteit (eindterm 20). Leerlingen ontwikkelen basisvaardigheden van burgerschap in het ondersteunen van anderen bij het bewegen (eindterm 4) en het toepassen van regels als spelleider of scheidsrechter (eindterm 5). In het leren lesgeven en organiseren van beweegactiviteiten, leren zij rekening houden met de behoeften van anderen (eindtermen 19, 20, 22 en 23). Burgerschap is ook zichtbaar in de maatschappelijke betrokkenheid van leerlingen, bijvoorbeeld door het vergelijken van normen en waarden in uiteenlopende beweeg- en sportculturen (eindterm 7).

Vakspecifieke vaardigheden komen aan bod in eindterm 1, in het deelnemen aan de beweegthema's zoals balanceren, stoeien en treffen, en zwaaien.

Leerlingen ontwikkelen in BSM een groot aantal denkvaardigheden. Zij ontwikkelen analytische denkvaardigheden zoals vergelijken, verbanden leggen, analyseren, benoemen, verklaren en herkennen. Kritische denkvaardigheden zijn zichtbaar in het onderbouwen van keuzes en wensen ten aanzien van

bewegen in de toekomst en het interpreteren van regels, waarden en normen. De creatieve denkvaardigheid creëren is terug te zien in Domein E Ontwerpen van bewegen.

Ten slotte draagt BSM ook bij aan de ontwikkeling van samengestelde vaardigheden. Onderzoekende vaardigheden komen aan bod in domein C Betrokken bewegen, bijvoorbeeld bij eindterm 7 over het onderzoeken van vraagstukken uit de beweeg- en sportcultuur. Leerlingen ontwikkelen in domein E Ontwerpen van bewegen ontwerpvaardigheden door beweegactiviteiten te ontwerpen, te presenteren en te evalueren. Loopbaanvaardigheden komen eveneens aan de orde in domein C Betrokken bewegen. Daarbij reflecteren leerlingen op hun eigen ontwikkeling als begeleider van bewegen en gebruiken ze ervaringen, interesses en kwaliteiten voor de eigen loopbaanontwikkeling.

2.3.4 Aandacht voor geletterdheid en gecijferdheid

Geletterdheid

Talige kennis en vaardigheden komen bij zowel LO als BSM aan bod. Bij LO heeft het een compact en praktisch karakter en is het veel gekoppeld aan praktische vaardigheden. Bijvoorbeeld bij Domein B, waar het gaat over communicatieve vaardigheden. In eindterm 5, over het constructief bijdragen aan sociale interacties tijdens het deelnemen aan beweegactiviteiten. Of in eindterm 7, over het regelen van beweegactiviteiten: afspreken, uitleggen, controleren van regels en daarover afstemmen. Bij domein C komen ook diverse taaldenkhandelingen aan bod.

Bij BSM worden de communicatieve vaardigheden uitgebreid. Naast domein B, waar het gaat om het begeleiden van anderen tijdens het bewegen, is er in domein E Ontwerpen van bewegen en F Organiseren en lesgeven veel aandacht voor communicatie. Het gaat zowel om de voorbereiding van lesactiviteiten of beweegevenementen, als om de uitvoering daarvan. Daar spelen uitleggen, toelichten, presenteren, begeleiden en aansturen een belangrijke rol.

BSM heeft ook doelen waar andere taaldenkfuncties aan bod komen. Bijvoorbeeld eindterm 12 op havo en vwo, over inzicht tonen in de werking en functie van het bewegende lichaam. Daar gaat het om beschrijven van onderdelen en functies van het bewegingsapparaat en om het verklaren van fysiologische processen tijdens inspanning.

Gecijferdheid

Wiskundige kennis en vaardigheden komen bij LO impliciet aan bod. Bijvoorbeeld kunnen berekenen hoeveel tijd er beschikbaar is per speelronde

tijdens een onderling toernooitje. Bij BSM komen wiskundige vaardigheden wat explicieter aan bod. Bijvoorbeeld bij het analyseren van vormen van bewegen, of het interpreteren van data bij het onderzoeken van een beweegvraagstuk met betrekking tot trainingsprincipes.

2.3.5 Aandacht voor burgerschap

Burgerschap

Zoals in de karakteristiek wordt beschreven, is er zowel bij LO als bij BSM een verbinding met burgerschap. De vakken LO en BSM zijn een democratische oefenplaats bij uitstek waarbinnen leerlingen ervaring opdoen met democratisch handelen en een bijdrage leveren aan de samenleving. In de eindtermen zien we uiteenlopende verwijzingen naar burgerschapsonderwijs.

In domein A is dat bijvoorbeeld zichtbaar in eindterm 3: de leerling stemt de beweegactiviteit af op de eigen mogelijkheden, waarbij het gaat om meebeslissen over de inrichting van de beweegactiviteit. Dit sluit aan bij het burgerschapsdoel over democratische betrokkenheid, waarbij het gaat om ervaring opdoen met inspraak en besluitvorming. Of in domein B bij eindterm 5: de leerling neemt verantwoordelijkheid voor een sociaal veilige beweegomgeving. En eindterm 6: de leerling draagt constructief bij aan sociale interacties tijdens het deelnemen aan beweegactiviteiten. Hier gaat het om: verwoorden van eigen verwachtingen en behoeften, luisteren naar die van de ander, en oplossen van conflicten.

Bij BSM komt burgerschap bijvoorbeeld aan bod in domein C bij eindterm 6: de leerling verkent hoe bewegen en sport kunnen bijdragen aan integratie en inclusie. Maar ook in domeinen E en F, waar het ontwerpen, lesgeven en organiseren centraal staan. Bij deze onderdelen komen het afstemmen op de doelgroep en het zorgdragen voor een veilige beweegomgeving aan bod.

2.3.6 Aandacht voor digitale geletterdheid

Het vak kent ook een relatie met digitale geletterdheid wanneer het gaat om de relatie tussen digitale technologie, welbevinden en beweeggedrag. Leerlingen gaan na hoe sociale media en digitale technologie de waardering van het eigen lichaam kunnen beïnvloeden, en hoe ze kunnen helpen bij het ontwikkelen van een actieve en gezonde leefstijl.

2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit

De thema's diversiteit en kansengelijkheid zijn belangrijke leerinhouden die raken aan de kern van zowel LO als BSM. Gedeeltelijk heeft dat te maken met de enorme diversiteit in vaardigheden, motieven en achtergronden van

leerlingen ten aanzien van bewegen en sport. Voor de leraar ligt daar de uitdaging om aan die verschillen recht te doen, zodat alle leerlingen de mogelijkheid hebben zich te ontwikkelen (kansengelijkheid).

Maar daar houdt het niet op. Ook leerlingen hebben zelf iets te leren op dit vlak. In het deelnemen aan bewegen gaat het voortdurend ook over vragen als: hoe ga ik om met de ander? Hoe kan ik de ander helpen en ondersteunen? Hoe kan ik ervoor zorgen dat anderen ook worden betrokken bij de activiteit? In domein B besteden we aandacht aan doelen die gaan over verantwoordelijkheid nemen voor het samen bewegen. Bij het vak BSM wordt die lijn doorgetrokken naar het begeleiden van beweegactiviteiten voor anderen. Dat betekent ook dat er in de eindtermen BSM nog meer aandacht is voor het perspectief van de ander. Dat kan zijn in de context van de eigen klas, maar ook daarbuiten.

2.3.8 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep

In een examenprogramma staat wat de leerling moet kennen en kunnen. Daarom spreken we in de examenprogramma's niet van loopbaanoriëntatie en loopbaanbegeleiding (LOB), maar van loopbaanontwikkeling: datgene wat de leerling doet en leert in relatie tot de eigen ontwikkeling en toekomst. De wijze waarop de school dit begeleidt en organiseert, behoort tot de inrichting van het onderwijs.

Leerlingen doen binnen en buiten de school ervaringen op, leren in contact met anderen (jong en oud) betekenis te geven aan deze ervaringen, en leren weer verder. Ze krijgen zicht op hun kwaliteiten en mogelijkheden, ze ontdekken een nieuwe, andere wereld en leren op deze manier keuzes te maken. Voor loopbaanontwikkeling zijn drie zaken belangrijk:

- Weten wie je bent, wat je mogelijkheden zijn en wat je interesseert;
- Oriëntatie op de volgende stap: profiel, vervolgstudie, beroepen, sectoren en de vraagstukken die daar spelen;
- Gefundeerde keuzes maken op basis van overlap tussen je motieven, interesses, kwaliteiten en mogelijkheden.

Loopbaanontwikkeling wordt in elk conceptexamenprogramma uitgewerkt in een eigenstandige eindterm. De concepteindterm is een ervaringsdoel, dat wil zeggen dat er van leerlingen een inspanning gevraagd wordt. Leerlingen doen binnen en buiten de school ervaringen op door deel te nemen aan activiteiten waarmee ze hun interesses, kwaliteiten en mogelijkheden verkennen. Ook maken ze zo kennis met verschillende contexten, vervolgopleidingen, beroepen en sectoren. Door te reflecteren, krijgen de ervaringen betekenis in relatie tot hun eigen ontwikkeling en toekomst.

De concepteindterm over loopbaanontwikkeling is niet opgenomen in een apart (leeg) domein, zoals in veel huidige examenprogramma's het geval is, maar opgenomen in een passend (sub)domein. Hiermee wordt benadrukt dat loopbaanontwikkeling niet losstaat van vakinhouden. Het krijgt juist betekenis in relatie tot de kennis, vaardigheden en contexten van het betreffende schoolvak.

Binnen bewegen en sport is er zowel bij LO als bij BSM subdomein C2 Bewegen en beweegidentiteit. In dat subdomein is het LOB-doel geplaatst. Daarnaast is er een doel dat hierop aansluit. Bij LO over het verkennen van de eigen beweegidentiteit, en bij BSM over het verkennen van de ontwikkeling in verschillende regelende rollen. Deze twee eindtermen stimuleren leerlingen om na te denken over wie ze willen zijn als beweger of begeleider van bewegen, en waar hun kwaliteiten en voorkeuren liggen. Ze sluiten daarmee aan op het LOB-doel waarin aandacht is voor toekomstige deelname aan de beweeg- en sportcultuur, of voor vervolgopleidingen en beroepen binnen of buiten de wereld van bewegen en sport. Hiermee worden voor LO en BSM loopbaanoriëntatie en identiteitsontwikkeling op een betekenisvolle manier aan elkaar gekoppeld.

2.4 Toelichting op wijzen van afsluiting

2.4.1 Adviezen over passende wijzen van afsluiting

Situatie LO

Zoals in de karakteristiek wordt beschreven, heeft het programma LO vooral een ervaringsgericht karakter. Het gaat er hierbij om dat de leerlingen een inspanning leveren om bepaalde ervaringen op te doen. Met andere woorden: de leerling doet actief ervaringen op en geeft daar op eigen wijze uitdrukking en betekenis aan.

Dit sluit goed aan bij de specifieke situatie van het gemeenschappelijke vak LO dat alle leerlingen in de bovenbouw van het vo volgen. Leerlingen hebben uiteenlopende achtergronden in wat ze kunnen, kennen en willen op het gebied van bewegen en sport. Ervaringsdoelen bieden de ruimte om leerlingen vanuit die verschillende achtergronden mee te laten doen, zich te ontwikkelen en daarin een eigen weg te kiezen.

Tegelijkertijd zijn er ook onderdelen waar een zekere mate van beheersing nodig is. Bijvoorbeeld in het verbeteren van de beweegvaardigheid of in het sociaal handelen. Daar wordt van de leerling gevraagd om een bepaald leergedrag, leerhouding of leerresultaat te laten zien. Daarom worden deze doelen als beheersingsdoelen omschreven.

Advies beoordelen en afsluiten bij LO

LO wordt afgesloten met een schoolexamen en biedt scholen de mogelijkheid de beoordeling en afsluiting van het examenprogramma op eigen wijze in te vullen. Dat leerlingen aanwezig zijn in de lessen en actief meedoen, zien we als minimale randvoorwaarde voor goed onderwijs, maar niet voor het afsluiten van het examenprogramma.

Hieronder volgt het advies van de vakvernieuwingscommissie bewegen en sport (vvc).

1 Verschillende vormen en functies van evaluatie inzetten

Maak gebruik van diverse vormen van evaluatie om recht te doen aan het ervaringsgerichte karakter van LO. Denk daarbij aan het observeren van beweegsituaties en het geven van feedback op beweeg- en regeltaken, maar ook zelfevaluatie of portfolio behoort tot de mogelijkheden. Richt de evaluatie vooral op het stimuleren van zelfvertrouwen in het eigen kunnen op het vlak van bewegen en sport.

Tijdens het onderwijsleerproces kan evaluatie worden ingezet om de ontwikkeling van leerlingen zichtbaar te maken en te ondersteunen. Vakinhoudelijke feedback kan leerlingen inzicht geven in waar zij staan en wat zij kunnen doen om zich verder te ontwikkelen. Voor de afsluiting van het schoolexamen worden passende beoordelingsvormen ingezet waarmee leerlingen kunnen laten zien in hoeverre zij de betreffende doelen beheersen.

2 Groeiproces zichtbaar maken: het zwemdiploma-model

Richt de afsluiting van het examenprogramma LO in volgens hetzelfde principe als het behalen van een zwemdiploma. In het toewerken naar een zwemdiploma zijn er verschillende tussentijdse evaluatiemomenten en is in het proces al duidelijk geworden dat de leerling er klaar voor is. Het uiteindelijke 'diplomazwemmen' is niet meer bepalend voor het al dan niet halen; het heeft een ceremonieel karakter.

3 De leerling heeft een stem

Als we ernaar streven om zichtbaar te maken wat leerlingen hebben gedaan om zich te ontwikkelen en wat dat voor hen betekent, ligt het voor de hand om henzelf daarbij te betrekken. Geef leerlingen daarom een rol in het evaluatieproces. Er zijn uiteenlopende mogelijkheden, bijvoorbeeld via een zelfevaluatie, een videoverslag, een portfolio of een feedbackgesprek. Daarmee kunnen leerlingen op eigen wijze zichtbaar maken wat ze hebben gedaan, geleerd en ontwikkeld, en dat toelichten.

Situatie BSM

BSM is een keuzevak in de bovenbouw van het vo, bedoeld voor leerlingen die zich verder willen verdiepen in de wereld van bewegen en sport. Ze ontwikkelen zich verder als beweger en als begeleider van bewegen voor anderen. De doelen zijn meer beheersingsgericht.

Het gaat bij BSM om het tonen van leeropbrengsten met betrekking tot een breed scala aan vaardigheden, kennis en houdingen. Door de omvang van BSM is er ruimte om te verdiepen.

BSM-leerlingen moeten aantonen dat ze bepaalde inhouden daadwerkelijk beheersen. Denk bijvoorbeeld aan uitleg kunnen geven wanneer ze een beweegactiviteit aanbieden in de rol van lesgever. Kennis over bewegen wordt verder uitgediept, zoals inzicht tonen in de maatschappelijke betekenis en waarde van bewegen en sport. Of het kunnen formuleren van een trainingsdoel op basis van uitkomsten van een fitheidstest. Hierbij moet worden aangetekend dat er verschillen zijn tussen de schoolsoorten waar het gaat om de mate en complexiteit van de kenniscomponenten in het programma. Op havo en vwo is daar meer ruimte en aandacht voor, op het vmbo minder. Daar is het programma meer praktisch en ervaringsgericht.

Ten slotte is de kwalificerende functie van BSM belangrijk voor toekomstige studies en beroepen. Denk hierbij aan kennis en vaardigheden die leerlingen opdoen via het ontwerpen, begeleiden, lesgeven en organiseren van beweegactiviteiten.

Advies beoordelen en afsluiten BSM

BSM is een keuzevak in het vrije deel dat wordt afgesloten met een schoolexamen. Het eindcijfer voor BSM telt daarbij volledig mee in de slaag-/zakregeling in het eindexamen. Scholen hebben de mogelijkheid de beoordeling en afsluiting op eigen wijze in te vullen.

1 Focus meer op beheersing en kwalificatie

Maak gebruik van verschillende evaluatievormen. Tijdens het onderwijsleerproces kan evaluatie, net als bij LO, worden ingezet om de ontwikkeling van leerlingen zichtbaar te maken en te ondersteunen. Daarnaast is het belangrijk om gebruik te maken van evaluatievormen zoals het schriftelijk of mondeling toetsen van theoretische kennis, of het tonen van vaardigheden in het ontwerpen, lesgeven en organiseren. Dat sluit aan bij het meer beheersingsgerichte, kwalificerende karakter van de doelen. Het is van belang om in beeld te brengen wat de leeropbrengsten zijn en op welk niveau dat heeft

plaatsgevonden. Het is mogelijk om hierbij gebruik te maken van al eerder ontwikkelde toetsvoorbeelden BSM (SLO, 2010).

2 Onderscheid vmbo-gl/tl en havo/vwo

Houd daarbij rekening met de verschillen zoals die er zijn in programma's tussen het vmbo-gl/tl en havo/vwo. De eindtermen op het vmbo zijn over het algemeen meer ervaringsgericht.

3 Vaardigheden en kennis

Houd er rekening mee dat BSM een vak is waar zowel kenniscomponenten als vaardigheden worden aangeleerd. Bij de beoordeling en afsluiting zal er voor beide onderdelen aandacht moeten zijn. Daarbij is het van belang rekening te houden met het tijdsintensieve karakter van het beoordelen van praktische vaardigheden zoals lesgeven en organiseren.

3. Proces

3.1 Inrichting van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe SLO de actualisatie van de examenprogramma's gedurende twee jaar heeft uitgevoerd, en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO van het ministerie van OCW. In deze paragraaf wordt de samenstelling beschreven van de vakvernieuwingscommissie, de advieskring, het monitorteam, de expertpoule en de redactie, en de betrokkenheid van leerlingen.

3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De vakvernieuwingscommissie bewegen en sport bestaat onder functionele leiding van een procesregisseur uit:

- Acht leraren
Leraren zijn essentiële deelnemers van de vakvernieuwingscommissie, omdat ze dagelijks werken met examenprogramma's in de onderwijspraktijk.
- Vier vakexperts
Vakexperts zijn betrokken vanwege hun aantoonbare expertise op de inhoudsgebieden van de examenprogramma's en (praktijkgericht) onderzoek.
- Curriculumexperts
De curriculumexperts brengen curriculaire en vakinhoudelijke expertise in. Zij zijn verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de conceptexamenprogramma's.

In [bijlage 4](#) vind je een lijst van de commissieleden van de vakvernieuwingscommissie bewegen en sport.

3.1.2 Advieskring

Een belangrijke schakel in het actualisatieproces van de examenprogramma's is de advieskring. De advieskring geeft tussentijds feedback op tussenproducten van de vakvernieuwingscommissie. De advieskring bestaat uit een vaste vertegenwoordiging van organisaties en instellingen die een vakinhoudelijk en vakdidactisch belang hebben bij de actualisatie van de examenprogramma's.

De advieskring draagt zorg voor:

- constructief inbrengen van expertise, passend bij de ontwikkelfase en/of het specifieke tussenproduct en passend binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;

- reflecteren op de tussenproducten aan de hand van adviesvragen van de vakvernieuwingscommissie;
- organiseren van constructieve feedback bij de achterban over de opgeleverde tussenproducten en concepten, en deze schriftelijk en mondeling toelichten aan de vakvernieuwingscommissie.

Elke organisatie vaardigt een vertegenwoordiger af. Gedurende de vakvernieuwing verzamelt deze op drie momenten in het proces feedback uit de achterban van de vertegenwoordigende organisatie, en brengt deze in. De advieskring bundelt alle feedback en geeft zo veel mogelijk gemeenschappelijke feedback aan de vakvernieuwingscommissie. Waar relevant en passend, worden daar organisatiespecifieke punten aan toegevoegd.

De advieskring bestaat uit vertegenwoordigers van vakinhoudelijke organisaties en instellingen. De vakvernieuwingscommissie raadpleegde gedurende het actualisatieproces ook experts op persoonlijke titel.

In [bijlage 5](#) vind je een overzicht van de advieskring.

In [bijlage 6](#) vind je een overzicht van de geraadpleegde experts.

3.1.3 Leerlingenbetrokkenheid

De stem van de leerling is belangrijk om conceptexamenprogramma's te ontwikkelen. Zo wordt ook de zienswijze gehoord en meegenomen van leerlingen die deze inhouden als onderwijs krijgen aangeboden. De inbreng van leerlingen verhoogt de relevantie van curricula: welke inhouden vinden leerlingen zinvol voor hun deelname aan de samenleving en ter voorbereiding op vervolgonderwijs?

Bij de start van de actualisatie van de examenprogramma's is in overleg met het Landelijk Aktie Komitee Scholieren (LAKS) besloten om leerlingenbetrokkenheid niet via de advieskring vorm te geven, maar daarvoor een apart traject te organiseren. Dat traject is qua vorm en inhoud afgestemd op de leerling. Dit is gedaan om de inbreng zo optimaal mogelijk te maken en recht te doen aan de randvoorwaarden voor succesvolle leerlingenparticipatie.

De vakvernieuwingscommissie raadpleegde in 2024 en 2025 leerlingpanels. Daarin deelden leerlingen vmbo, havo en vwo hun visie op en ervaringen met de huidige vakken LO, LO2 en BSM, en hun wensen en adviezen voor toekomstige examenprogramma's. LO zien leerlingen als een les waarin ze niet stil hoeven te zitten en ze hun energie kwijt kunnen, een uitlaatklep om hun hoofd te legen en lekker fysiek en gezond bezig te zijn. Kortom: veel zelf doen en lekker bewegen.

BSM en LO2 zien en ervaren ze als vakken met ruimte voor meer verdieping en andere onderwerpen.

Er zou wat hen betreft in de toekomst meer ruimte moeten zijn om zelf te kiezen wat ze doen en met wie: keuzevrijheid vinden ze belangrijk en verhoogt hun motivatie, verantwoordelijkheid en inzet. Daarnaast gaat het om onderwerpen zoals zelf lesgeven, zelf activiteiten bedenken (voor bijvoorbeeld jonge kinderen) en informatie over 'hoe' je moet sporten met betrekking tot training, voeding of blessurepreventie. Ook willen ze nieuwe vormen van bewegen en sport ontdekken. Er moet bovenal een goede balans zijn tussen theorie en bewegen. Leren door doen, namelijk veel bewegen, moet de hoofdmoot blijven.

Daarnaast betrokken de leraren uit de vakvernieuwingscommissie hun leerlingen ook door aspecten van het beoogde programma met leerlingen uit te proberen en te onderzoeken. Zo is in verschillende schoolsoorten onderzocht hoe het ontwerpen van bewegen er in de praktijk uit kan zien.

Hieruit bleek dat leerlingen van alle schoolsoorten dit onderdeel zagen als gewenst en gewaardeerd. Tijdens een praktijkdag op Papendal met vvc-leden stonden verschillende manieren van beoordelen centraal en is verkend hoe die kunnen aansluiten bij het beoogde programma. Hier werd duidelijk dat korte momenten van feedback gedurende de les een goede mogelijkheid zijn om het beoordelen vorm te geven.

3.1.4 Kwaliteitsmonitoring

Een belangrijk instrument van kwaliteitszorg is monitoring en evaluatie op proces en (tussen)producten.

Via monitoring en evaluatie wordt aandacht besteed aan de processen binnen de vakvernieuwingscommissie en aan de omgang met, en het benutten van, de inbreng van de advieskringen. Het gaat daarbij om het uitzetten van vragenlijsten bij de hele vakvernieuwingscommissie, drie keer per ontwikkeljaar. Daarin geven leden van de commissie aan of en hoe de doelstellingen van ontwikkelsessies worden bereikt. Ook geven ze aan in hoeverre ze daarin voldoende worden gefaciliteerd en wat ze nog nodig hebben. Deze informatie is sturingsinformatie voor de procesregisseur en het programmateam.

Daarnaast worden de verschillende tussenproducten gemonitord op basis van de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Daarbij is er ook aandacht voor de consistentie tussen de conceptexamenprogramma's van de verschillende vakken en tussen de conceptkerndoelen en conceptexamenprogramma's. Monitoring en

evaluatie leveren zo informatie over de inhoudelijke voortgang van het traject aan de vakvernieuwingscommissies en het programmateam van SLO. Met de opbrengst van monitoring en evaluatie kan de vakvernieuwingscommissie waar nodig worden aan- en bijgestuurd op basis van de vastgestelde kwaliteitscriteria en werkwijzen. Deze input en feedback worden door het team monitoring en evaluatie beschikbaar gesteld aan de commissie in de vorm van monitorrapportages. Deze rapportages worden in een gesprek met de curriculumexperts toegelicht. De curriculumexperts lichten de inzichten toe in de vakvernieuwingscommissie, zodat deze worden gebruikt bij het doorontwikkelen van de conceptexamenprogramma's.

De belangrijkste inzichten die het team monitoring en evaluatie de vakvernieuwingscommissie meegaven zijn:

- Feedback met betrekking tot het positioneren van het verplichte vak LO ten opzichte van het keuzevak BSM. Het ging er hierbij om de eigenheid van beide vakken nog scherper te formuleren, zowel in de karakteristieken als in de eindtermen;
- Feedback op differentiatie tussen de schoolsoorten in relatie tot het specifieke karakter van LO. Het ging er hierbij vooral om de focus te houden op wat de kern is voor alle leerlingen.

3.1.5 Expertpoule

Het team van monitoring en evaluatie werkt nauw samen met de expertpoule. SLO heeft een expertpoule ingericht, bestaande uit experts op het gebied van de vakoverstijgende aspecten die in de werkopdracht beschreven zijn: rationale/doeldomeinen, differentiatie, vmbo, loopbaanoriëntatie en loopbaanbegeleiding, vaardigheden, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze vakoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten;
- adviesfunctie: leden van de expertpoule dragen bij aan interne sessies over kennisdeling. De kijkwijzer van de expertpoule op de verschillende onderwerpen staat centraal. Uitkomsten van analyses worden gedeeld en besproken, gericht op het doen van aanpassingen. Daarnaast is de expertpoule beschikbaar om de vakvernieuwingscommissie bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van vakoverstijgende aspecten.

3.1.6 Redactie

Tijdens het ontwikkelproces is er twee keer een tussentijdse redactie uitgevoerd vanuit curriculair-inhoudelijk en curriculair-technisch perspectief. De eerste redactie vond plaats na anderhalf jaar op de conceptkarakteristiek. De tweede, op de concepteindtermen, vond plaats richting oplevering van de conceptexamenprogramma's. Het redactieteam bestond uit curriculumexperts van SLO die de redactie integraal uitvoerden voor alle conceptexamenprogramma's, voor alle vakken. De feedback is teruggekoppeld via feedbackrapportages en in gesprek met de curriculumexperts per vakvernieuwingscommissie. De redactie heeft als doel de eenduidigheid, architectuur, leesbaarheid en consistentie binnen en tussen examenprogramma's te waarborgen, om aan de kwaliteitseisen uit de werkopdracht te voldoen. De status van de feedback kende daarom een 'pas toe of leg uit'-karakter.

3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie

De vakvernieuwingscommissie ontwikkelde gedurende twee ontwikkeljaren 2024-2025 en 2025-2026 conceptexamenprogramma's LO en BSM. De commissie begon met het bespreken van de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen en het formuleren van een visie op het vak in de bovenbouw vo.

Visievorming

In de eerste fase van het ontwikkelproces maakte de vvc een eerste versie van een karakteristiek. Daarvoor is uitgebreid stilgestaan bij de visie op bewegen en sport in de bovenbouw van het vo. Wat hebben leerlingen in de bovenbouw nodig om blijvend, perspectiefrijk, zelfstandig, verantwoord en zelfbewust deel te nemen aan de beweeg- en sportcultuur? Daarbij is het uitgangspunt dat er wordt aangesloten op de nieuwe kerndoelen. Dat is terug te zien in het raamwerk van zowel LO als BSM.

Tevens zijn er vanuit de startnotitie diverse curriculaire uitdagingen geformuleerd. De vraag was ook: hoe kunnen we met het nieuwe curriculum tegemoetkomen aan deze uitdagingen? In dit denkproces kwamen gedurende het ontwikkeltraject, steeds concreter, verschillende thema's naar voren die werden gezien als mogelijk antwoord. Hiermee ontstond een verhaal waarin de contouren zichtbaar werden van elementen voor een nieuw curriculum. Elementen uit dit verhaal zijn: deelnemen aan een breed scala beweegthema's en je daarin ontwikkelen; verdieping in sociaal handelen en het regelen van beweegactiviteiten; ruimte voor het creëren van beweegactiviteiten; verdieping in het verkennen van de beweeg- en sportcultuur en van de eigen beweegidentiteit; en meer eigenaarschap in het leerproces.

Samenhang tussen LO en BSM

Na de eerste adviesronde werd duidelijk dat er behoefte was om LO en BSM duidelijker te positioneren. De vvc boog zich over de vragen: wat is de gemeenschappelijke basis van beide vakken? Wat is de kern van LO? Wat is de kern van BSM? Waarin bouwt BSM voort op LO? Dat leidde ertoe dat beide vakken een helder eigen profiel hebben gekregen. LO gaat over de leerling als beweging en vormgever van de eigen beweegontwikkeling. BSM gaat over de leerling als begeleider van beweegactiviteiten en de kennis en vaardigheden die daarvoor nodig zijn.

Ontwikkelcyclus

Van abstract naar concreet en weer terug

Tijdens de ontwikkelcyclus was er in de vvc behoefte om na de eerste fase van visieontwikkeling naar de praktijk te gaan. In die periode verzamelde de vvc een enorme hoeveelheid praktijkvoorbeelden voor een toekomstig curriculum. Die zijn geïnventariseerd en per thema bij elkaar gevoegd. Van daaruit is bekeken hoe groot de onderwerpen waren. Ging het om een domein of subdomein, om een doelzin, een uitwerking van een doelzin? Dit leidde uiteindelijk tot een eerste uitwerking van de eindtermen voor zowel LO als BSM. Pas in een later stadium is weer gekeken in hoeverre de opbrengsten hiervan goed aansloten bij de geformuleerde visie. Deze werkwijze, waarbij denkend vanuit de onderwijspraktijk doelen ontstonden, was een heel vruchtbare. In het steeds verder aanscherpen van de eindtermen, herhaalde dit proces zich nog een keer.

Van theorie naar praktijk en weer terug

Naast de meer theoretische exercitie van het ontwikkelen, onderbouwen en formuleren van doelen, nam de vvc op verschillende momenten de tijd om deze ideeën in de praktijk te testen. De volgende vragen stonden hier centraal: is het mogelijk om hier onderwijs van te maken? Hoe ziet dat eruit? Wat betekent dat voor vmbo-leerlingen? Wat voor vwo-leerlingen? Welke vormen van evalueren passen bij deze onderwijsactiviteiten? Deze testmomenten hielpen de doelen verder aan te scherpen of nieuwe wegen in te slaan.

Van ambitie naar uitvoerbaarheid en weer terug

In de gesprekken met en de feedback van de advieskring, kwam regelmatig naar voren dat er enerzijds waardering was voor de ingeslagen inhoudelijke weg, en anderzijds de vraag rees of het niet te ambitieus was. Dat kon gaan over het detailniveau, over het aantal doelen of over het type doelen. Diezelfde zorgen waren er soms ook intern in de vvc. In het laatste halfjaar is uitgebreid aandacht besteed aan het aspect van overladenheid. Dat leidde er bij LO toe dat sommige doelen zijn samengevoegd vanwege overlap. Ook zijn de doelen meer ervaringsgericht vormgegeven, zodat er direct in de lespraktijk aan kan worden gewerkt. Bij BSM was de zorg over overladenheid minder. Daar is vooral

gewerkt aan de doorontwikkeling van specifieke BSM-inhouden zoals ontwerpen, lesgeven en organiseren.

Differentiatie: onderscheid tussen schoolsoorten

Het is voor het eerst dat er op deze schaal is nagedacht over differentiatie. In het leergebied vindt het gesprek over differentiatie altijd plaats in de onderwijspraktijk. Daar moet het gebeuren, met die groep leerlingen in die context. De differentiatie waar het in dit ontwikkeltraject over gaat is differentiatie in het curriculum, in de onderwijsdoelen zelf. De vraag ligt voor: willen we in het curriculum onderscheid maken tussen de schoolsoorten en binnen het vmbo tussen de leerwegen?

In eerste instantie was het antwoord: nee. In een later stadium is onderzocht welke redenen er kunnen zijn om toch onderscheid te maken, zoals de ontwerpruimte van het vak in een schoolsoort, de lengte van de bovenbouw (twee jaar op vmbo en havo, drie jaar op het vwo) en de hoeveelheid en complexiteit van de gevraagde vaardigheden en kennis. Dit leidde er uiteindelijk toe dat ervoor is gekozen het LO-programma voor alle schoolsoorten gelijk te houden. De doelen inclusief uitwerkingen zijn voor alle leerlingen hetzelfde, want ze zijn voor alle leerlingen relevant, waardevol en haalbaar. De toelichting daarbij is terug te zien in paragraaf 2.3.1. De formulering van de doelen geeft richting aan het leren en biedt ruimte voor invulling binnen de verschillende schoolsoorten. Voor BSM ligt dit anders en zijn er wel verschillende uitwerkingen. Vooral is er een verschil tussen het programma van vmbo-gl/tl en dat van havo/vwo. Dat verschil is zichtbaar in het aantal doelen (18 op vmbo en 24 op havo/vwo). Ook zijn in de uitwerkingen op het havo/vwo meer en complexere kennisinhouden verwerkt dan op het vmbo.

Nieuwe taal voor het beschrijven van het curriculum

Toen de vvc in grote lijnen de inhouden voor het curriculum had vastgesteld, kwam het accent meer en meer te liggen op het gesprek over de taal die we ontwikkelden om de doelen in te vullen en vorm te geven. Dit gesprek, deze afstemming, ging over de volgende vragen: raken de gekozen doelformulering en uitwerking het beste wat we er inhoudelijk mee bedoelen? Hebben we het juiste abstractieniveau te pakken? Zien we voor ons hoe het in de onderwijspraktijk zou kunnen worden ingevuld? Hebben we er gezamenlijk hetzelfde beeld bij? Deze gesprekken en sessies droegen in de laatste fase nog veel bij aan de aanscherping van de doelen. De inhoud, consistentie en focus van de doelen werden duidelijker, en daarmee ook het onderscheid tussen LO en BSM.

Om verschillende redenen is de taal voor deze conceptexamenprogramma's nieuw. Dat komt doordat de doelen directer en concreter zijn dan de huidige programma's. Maar vooral ook doordat er inhoudelijk nieuwe keuzes zijn gemaakt, waardoor inhouden en bijbehorende begrippen in het programma zijn opgenomen die relatief nieuw zijn en uitleg vragen. Daarom is er een uitgebreide begrippenlijst opgenomen om duidelijkheid te verschaffen over wat ermee bedoeld wordt. Niet als een wetenschappelijk vaststaande 'waarheid', maar als een betekenis die via consensus tot stand komt en die handen en voeten kunnen krijgen in de lespraktijk.

4. Conclusies, adviezen en vervolg

4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen

In het eerste hoofdstuk van dit toelichtingsdocument zijn de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen genoemd die in de startnotitie (SLO, 2024) beschreven staan. Deze vormden het uitgangspunt voor de bijstelling van de examenprogramma's. De vakvernieuwingscommissie heeft met de geactualiseerde examenprogramma's een antwoord gegeven op deze uitdagingen, zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk.

Hieronder zetten we de belangrijkste uitdagingen en hoe die verwerkt zijn in de beoogde examenprogramma's nog een keer op een rij.

1. Balans tussen inhoudelijke richting van het examenprogramma en ruimte en vrijheid van de scholen.
2. Afstemming van de programma's LO en BSM.
3. Doorlopende leerlijn van onderbouw vo naar bovenbouw vo.
4. Aandacht voor beweegidentiteit en deelnamemotieven.
5. Aandacht voor gezondheid, diversiteit, kansengelijkheid.
6. Omgaan met de groeiende beweegarmoede.
7. Afstemming van afsluiting en toetsing van het examenprogramma.

Uitdaging 1 Balans tussen inhoudelijke richting van het examenprogramma en ruimte en vrijheid van de scholen

Eindexamenprogramma's vormen een bindend wettelijk kader voor scholen. Daarnaast is er vanuit de huidige wetgeving een verplicht aantal uren voor LO vastgesteld. Binnen deze kaders hebben scholen altijd de ruimte om hun schooleigen onderwijsprogramma's te ontwikkelen, passend bij de visie van de school en de eigen leerlingenpopulatie.

Er is voor de examenprogramma's LO en BSM de keuze gemaakt om in de beschrijving van het beweegaanbod in het domein Leren bewegen, alleen te verwijzen naar de beweegthema's waarmee de belangrijkste achterliggende principes (beweeguitdagingen) zijn vastgelegd. Als school heb je de ruimte en vrijheid om een beweegaanbod te ontwikkelen dat aansluit bij de behoeftes en mogelijkheden van de leerlingen. Tegelijkertijd is ervoor gekozen om de complexiteit van het leren deelnemen aan bewegen explicieter uit te werken, en daarmee richting te geven aan het onderwijs. Dan gaat het om zaken als: zelfsturing en zelfstandigheid, sociale vaardigheden, regelvaardigheden, ontwerpen van bewegen, kennis van bewegen en de beweegcultuur, en ontwikkeling van de beweegidentiteit. Deze leerinhouden zijn uitgewerkt in

eindtermen in diverse domeinen. Daarnaast zien we in het BSM-programma elementen terug die het leerlingen mogelijk maken zich te ontwikkelen als begeleider van beweegactiviteiten. Dan gaat het over meer aandacht voor leidinggevende rollen, zoals lesgeven en organiseren. Maar het gaat ook over een dieper inzicht in bewegen en de beweegcultuur. Ook is er aandacht voor kennis en bewustzijn van de waarde en betekenis van bewegen en sport in de samenleving. Ook deze leerinhouden worden uitgewerkt in eindtermen in diverse domeinen.

Uitdaging 2 Afstemming van de programma's LO en BSM

De huidige examenprogramma's zijn onafhankelijk van elkaar ontwikkeld. Ze verschillen voor wat betreft inhoud en abstractieniveau. De eerste stap om meer samenhang te creëren, is dat we het keuzevak voor alle schoolsoorten dezelfde naam geven: bewegen, sport en maatschappij (BSM).

In de karakteristiek is veel aandacht voor hoe het kernvak LO en het keuzevak BSM zich tot elkaar verhouden. Dit betekent dat voor beide vakken dezelfde grote inhouden een rol spelen; dat is ook terug te zien in de raamwerken. Vervolgens ligt in de afzonderlijke karakteristieken van LO en BSM juist de focus op de eigenheid van de afzonderlijke vakken. Bij LO draait het vooral om de eigen ontwikkeling die de leerling doormaakt als deelnemer aan beweegactiviteiten. Daarbij ligt het accent op zelfsturing van het leerproces, het samen verantwoordelijk zijn voor een veilige beweegomgeving, oog hebben voor de pluriforme beweeg- en sportcultuur en welke voorkeuren de leerling daarin ontwikkelt, en bewustzijn over de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid.

Bij BSM zijn deze thema's ook allemaal van belang, maar draait het om de ontwikkeling van de leerling als begeleider van beweegactiviteiten. Dat veronderstelt een meer diepgaande ontwikkeling in het bewegen en in de kennis van bewegen en de beweegcultuur, en is er veel aandacht voor aspecten van het begeleiden van beweegactiviteiten zoals lesgeven, organiseren, ontwerpen. Daarnaast is er meer aandacht voor de maatschappelijke waarde en betekenis van bewegen en sport, met specifieke aandacht voor een gezonde leefstijl.

Ook op een andere manier is de samenhang tussen LO en BSM vormgegeven: via de typen doelen die zijn geformuleerd. In het algemeen zijn de doelen bij LO meer ervaringsgericht. Het gaat erom dat de leerling inspanning levert om bepaalde ervaringen op te doen en een ontwikkeling door te maken. Bij BSM ligt het accent meer op beheersingsdoelen. Daarbij gaat het erom dat de leerling een bepaalde leeropbrengst toont ten aanzien van vaardigheden en kennis. Dat

onderscheid sluit goed aan bij de plek die de vakken hebben in het schoolcurriculum en hoe ze worden getoetst en afgesloten.

Uitdaging 3 Doorlopende leerlijn van onderbouw vo naar bovenbouw vo

In het leergebied bewegen en sport zijn dezelfde inhouden relevant en waardevol voor kleuters (zie kerndoelen) als examenleerlingen in het vo. Voor alle leerlingen geldt dat ze zich blijven ontwikkelen in beweegvaardigheid, omgangsvaardigheid, regelvaardigheid, kennis over bewegen en beweegcultuur, zelfsturing van het leerproces, reflectie op eigen voorkeuren en de ontwikkeling daarvan.

Dat is terug te zien in de domeinstructuur. Die bouwt voort op de domeinen die in kerndoelen voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs worden gehanteerd. Ook de onderliggende doelen en subdoelen uit de kerndoelen zie je terug in de eindtermen. Vaker worden leerinhouden in de eindtermen gedetailleerder en concreter uitgewerkt dan bij de kerndoelen. Dat kan gaan over het verder uitsplitsen van leerinhouden, het specifieker maken van contexten, of het benadrukken van bepaalde aspecten zoals zelfsturing. In die zin kan de complete leerlijn worden gezien als een volgroeide eik met een dikke stam en grote hoofdtakken (kerndoelen) en vervolgens kleinere takken met blaadjes (eindtermen).

Uitdaging 4 Aandacht voor beweegidentiteit en deelnamemotieven

Deze uitdaging heeft te maken met de wens vanuit het onderwijsveld om leerlingen in de bovenbouw meer ruimte te geven hun eigen beweegontwikkeling vorm te geven. Het curriculum in de bovenbouw van het vo moet een belangrijke schakel zijn richting zelfstandige, blijvende, perspectiefrijke en verantwoorde deelname aan de beweeg- en sportcultuur. In het po en de onderbouw vo is er een goede basis neergezet in een brede beweegontwikkeling. In de bovenbouw van het vo is er de behoefte bij leerlingen om daarin meer uit te gaan van hun eigen voorkeuren en behoeften.

De vvc heeft dit belangrijke gegeven opgepakt en meegenomen bij de uitwerking van de eindtermen. Zo is er in LO meer aandacht voor eigenaarschap in het leerproces van de beweegontwikkeling (zie bijvoorbeeld eindterm 4) en ten aanzien van sociaal handelen in bewegen (eindterm 5 en 6), en het regelen en creëren van beweegactiviteiten (eindterm 7 en 8). Daarnaast is er ingezet op aspecten die bijdragen aan de ontwikkeling van de beweegidentiteit (zie domein C). Daar is zowel ruimte om beweegactiviteiten te verkennen vanuit verschillende motieven, als de mogelijkheid om daarop te reflecteren en te bepalen wat bij de leerling past. Voor BSM gaat het bijvoorbeeld om ervaring opdoen met verschillende begeleidende rollen, maar ook met het ontwerpen van

bewegen (domein E), lesgeven, en het organiseren van beweegevenementen (domein F).

Uitdaging 5 Aandacht voor gezondheid, diversiteit en kansengelijkheid

Deze actuele vakoverstijgende thema's hebben raakvlakken met het leergebied bewegen en sport. De thema's diversiteit en kansengelijkheid zijn belangrijke leerinhouden die raken aan de kern van het leergebied bewegen en sport. Gedeeltelijk heeft dat te maken met de enorme diversiteit in vaardigheden, motieven en achtergronden van leerlingen ten aanzien van bewegen en sport. Leerlingen worden gestimuleerd beweegactiviteiten af te stemmen (eindterm 3) op hun mogelijkheden en uiteindelijk om hun eigen beweegwensen te verkennen (eindterm 4).

Maar daar houdt het niet op. In het deelnemen aan bewegen gaat het ook over vragen als: hoe ga ik om met de ander? Hoe kan ik de ander helpen of ondersteunen? Hoe kan ik ervoor zorgen dat anderen ook worden betrokken bij de activiteit? In domein B besteden we aandacht aan doelen die gaan over verantwoordelijkheid nemen voor het samen bewegen. Bij het vak BSM wordt die lijn doorgetrokken naar het begeleiden van beweegactiviteiten. Dat betekent ook dat er in de eindtermen BSM nog meer aandacht is voor het perspectief van de ander. Dit komt met name terug in domein E en F.

Uitdaging 6 Omgaan met de groeiende beweegarmoede

Beweegarmoede bij jongeren en alles wat daarmee gepaard gaat, is een trend waar we rekening mee moeten houden. De vraag ligt voor: hoe kunnen we daar in het curriculum LO en BSM mee omgaan?

De eerste inhoudelijke keuze is dat we in domein A geen norm stellen aan een te bereiken beweegniveau van de leerling. De nadruk ligt op de mogelijkheid om zich te ontwikkelen binnen de eigen mogelijkheden, op het kunnen aanpassen van beweegactiviteiten en het verkennen van beweegwensen. Tegelijkertijd hebben leerling ook iets te leren: ze verbeteren hun beweegvaardigheid en nemen verantwoordelijkheid voor het samen bewegen. Daarnaast is er ook aandacht voor kennis en bewustwording, zowel ten aanzien van de beweegcultuur als van de eigen voorkeuren. De doelen die gaan over het bewegen met anderen dragen eraan bij dat leerlingen meer vertrouwen krijgen en zich gewaardeerd voelen.

Door al deze inhoudelijke keuzes, is de verwachting dat zij beter zicht hebben op wat ze kunnen, leuk vinden en verder willen ontdekken. Dit alles draagt bij aan de intrinsieke motivatie van leerlingen en een grotere kans op duurzaam en met plezier deelnemen aan bewegen en sport.

Beweegarmoede kan ook impact hebben op (het gevoel van) fysieke en mentale gezondheid. Er zijn daarom bij LO eindtermen ontwikkeld die gaan over de relatie tussen bewegen en aspecten van gezondheid zoals welbevinden, fitheid en leefstijl (subdomein C3 Bewegen en vitaliteit). Bij BSM wordt hier nog een aantal leerinhouden aan toegevoegd: principes van training van fitheid, blessurepreventie en behandeling, mentale aspecten van sportbeoefening, en kennis van leefstijlinterventies.

Uitdaging 7 Afstemming van afsluiting en toetsing van het examenprogramma

De vakvernieuwingscommissie heeft in paragraaf 2.4.1 voor LO en BSM een advies geformuleerd over het beoordelen en afsluiten van het examenprogramma. Het gaat in beide vakken om een schoolexamen, waardoor scholen veel ruimte hebben dat zelf in te richten. Op dit moment geldt daarbij het volgende principe: alle leerlingen moeten het examenprogramma voldoende afsluiten. Dat is het geval 'wanneer de leerling voldoende gebruik heeft gemaakt van de geboden leerkansen'. Dit heeft weinig relatie met de inhoud van het examenprogramma.

De vvc ziet het deelnemen aan de lessen en het actief meedoen als voorwaarde, niet als doel van de beoordeling en afsluiting van het examenprogramma. Het doel zou moeten zijn dat de beoordeling en afsluiting inzichtelijk maken welke ontwikkeling leerlingen hebben doorgemaakt op het vlak van bewegen en sport, en welke leerresultaten ze hebben geboekt ten aanzien van de verschillende doelen.

Voor LO adviseert de vvc om vooral gebruik te maken van verschillende vormen van evalueren, om veel feedback te geven tijdens het onderwijsleerproces, om de leerling daarbij te betrekken, en om daarbij rekening te houden met het vooral ervaringsgerichte karakter van het programma.

Voor BSM adviseert de vvc om rekening te houden met het meer beheersingsgerichte en kwalificerende karakter van de doelen, om daarbij passende vormen van evaluatie te gebruiken, en om rekening te houden met het tijdsintensieve karakter van het evalueren van praktische vaardigheden.

4.2 Adviezen vanuit vakspecifieke werkopdracht

In de vakspecifieke werkopdracht kreeg de vvc het verzoek om een advies te geven over de naamgeving van het keuzevak. In de huidige situatie is dat op het vmbo-gl/tl LO2 en op havo/vwo BSM.

De vvc adviseert, met het oog op inhoudelijke samenhang, om het keuzevak op alle schoolsoorten (vmbo-gl/tl, havo en vwo) dezelfde naam te geven: bewegen,

sport en maatschappij (BSM). Dat betekent dat LO2 als naam voor het keuzevak op vmbo-gl/tl vervalt.

4.3 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's

Ten opzichte van de huidige examenprogramma's bewegen en sport voor de verschillende schoolsoorten en leerwegen, is er sprake van een aantal duidelijke wijzigingen in de conceptexamenprogramma's. Een belangrijke reden is dat, anders dan de huidige programma's, de conceptexamenprogramma's tegelijkertijd en in samenhang met elkaar zijn ontwikkeld. Er is uitgebreid nagedacht over de inhoud van het kernvak LO en de leerdoelen die we voor alle leerlingen van belang vinden. Daarnaast is gekeken naar hoe BSM daarop aansluit en wat het extra te bieden heeft.

In het algemeen geldt dat de concepteindtermen – doelzinnen met de bijbehorende uitwerking 'Het gaat hierbij om' – directer en concreter zijn geformuleerd dan de huidige eindtermen.

Daarnaast geldt voor zowel LO als BSM dat er een andere systematiek wordt gehanteerd voor het beschrijven van beweeginhouden. Dat heeft als gevolg dat achterliggende beweegprincipes (beweeguitdagingen), in lijn met de nieuwe kerndoelen, duidelijk zijn vastgelegd. Tegelijkertijd heeft de school veel ruimte om deze principes in te vullen met een op maat gesneden activiteitenprogramma.

LO

Voor LO geldt dat het raamwerk met domeinen en subdomeinen, en de eindtermen van de conceptexamenprogramma's, voor alle schoolsoorten en leerwegen gelijk zijn. De huidige examenprogramma's van vmbo en die van havo en vwo zijn verschillend, zowel in de inhoudelijke opbouw als in de vorm en mate van concreetheid.

Inhoudelijk zijn er verschillende veranderingen ten opzichte van het huidige examenprogramma. Er is naast het aspect van de beweegvaardigheid meer en explicieter aandacht voor andere vaardigheden (sociale vaardigheden, regelvaardigheden, leervaardigheden, LOB-vaardigheden) die bijdragen aan het complexe leerproces rond deelnemen aan beweeg- en sportactiviteiten.

- Domein B Samen bewegen gaat in op het sociaal handelen tijdens bewegen, en op het verantwoordelijkheid nemen voor het samen regelen en creëren van beweegactiviteiten.
- Domein C Betrokken bewegen legt de nadruk op vaardigheden en kennis die de leerling nodig heeft om zich te oriënteren op de beweeg- en

sportcultuur en daarbij horende normen en waarden. Tegelijkertijd wordt de leerling zich bewust van hoe die daarin zelf wil participeren.

- Ten slotte is er in verschillende domeinen en eindtermen aandacht voor eigenaarschap en autonomie in het leerproces. De doelen zijn zo geformuleerd dat de leerling niet alleen ruimte krijgt, maar ook de opdracht en verantwoordelijkheid, om te kiezen, mee te beslissen, af te stemmen en te creëren.

BSM

De naam BSM is voor alle schoolsoorten waar het vak wordt aangeboden hetzelfde. Dat betekent dat LO2 op vmbo-gl/tl verdwijnt als naam. Daarmee wordt benadrukt dat de BSM-programma's inhoudelijk op dezelfde manier zijn opgebouwd. Voor het vmbo-gl/tl-programma zijn de veranderingen het grootst. Ten opzichte van het huidige LO2-programma is er in het nieuwe programma (BSM) naast beweegvaardigheid nu ook ruimte voor andere doelen (zie hieronder). In het huidige programma ligt het accent vooral op het zich eigen maken van een groot aantal beweegvaardigheden.

De rode draad van het BSM-programma is 'de leerling als begeleider van bewegen'.

- De domeinen A Leren bewegen, B Samen bewegen en C Betrokken bewegen hebben dezelfde inhoudelijke opbouw als de kerndoelen en het LO-programma in de bovenbouw vo, maar hebben in de uitwerking van de eindtermen een BSM-karakter. Dat wil zeggen: meer beheersingsgericht, meer kennisinhouden, en meer gericht op het uitvoeren van regelende rollen.
- In vergelijking tot de huidige examenprogramma's is er minder specifiek voorgeschreven aan welke beweegactiviteiten leerlingen moeten deelnemen en welke vaardigheid daarin moet worden opgebouwd. Tegelijkertijd is er meer expliciete aandacht voor vaardigheden, kennis en houdingen op het vlak van het analyseren van bewegen en het gebruiken van een beredeneerde aanpak om het bewegen te verbeteren (eindterm 2 en 3), en voor het begeleiden van deelnemers aan beweegactiviteiten (eindterm 4 en 5).
- Ook is er in domein C ruimte voor kennisinhouden met betrekking tot de maatschappelijke betekenis en waarde van bewegen en sport. Ten aanzien van loopbaanontwikkeling is er aandacht voor reflectie op de ervaring met regelende rollen en de waarde daarvan voor toekomstige opleiding of beroep.
- Het thema bewegen en gezondheid (domein D) wordt breder uitgewerkt dan voorheen. Daarbij is nu ook aandacht voor leefstijl, welbevinden en mentale en sociale processen (alleen havo en vwo).

- Het ontwerpen van bewegen (domein E) is een nieuw onderwerp dat is toegevoegd. Het wordt gezien als belangrijke aanvulling op het begeleiden van bewegen.
- Lesgeven en organiseren (domein F) wordt concreter uitgewerkt met eindtermen waarin drie belangrijke aspecten aan bod komen: voorbereiding, uitvoering en evaluatie.

4.4 Kerndoelen, examenprogramma's en het referentiekader

Voor wat betreft de doorlopende leerlijn vanuit de onderbouw naar de bovenbouwprogramma's LO en BSM, moet gekeken worden naar de nieuwe kerndoelen bewegen en sport. In de bovenbouw wordt voortgeborduurd op de domeinen uit de kerndoelen: domein A Leren bewegen, domein B Samen bewegen en domein C Betrokken bewegen

Zie bijlage 1 en 2 voor een meer uitgebreide vergelijking tussen de kerndoelen bewegen en sport en de examenprogramma's LO en BSM.

4.5 Fase van beproeven

De oplevering van de conceptexamenprogramma's geeft het startsein voor de vervolgfases om te komen tot definitieve examenprogramma's.

Geactualiseerde examenprogramma's zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie op goed onderwijs en passende examinering. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat immers in de school en in de klas. We onderscheiden daarom verschillende fasen in het proces om te komen tot nieuwe examenprogramma's die uitgangspunt zijn voor onderwijs en examinering in de bovenbouw vo. Na de ontwikkeling van de conceptexamenprogramma's, die in 2026 worden afgerond, starten – deels gelijktijdig – de volgende fasen:

- beproeven van de conceptexamenprogramma's bewegen en sport onder regie van SLO;
- opleveren van handreikingen.

Naar een nieuw examenprogramma en examen in 4 fasen

AANLEIDING: POLITIEK / MAATSCHAPPELIJK / INHOUDELIJK

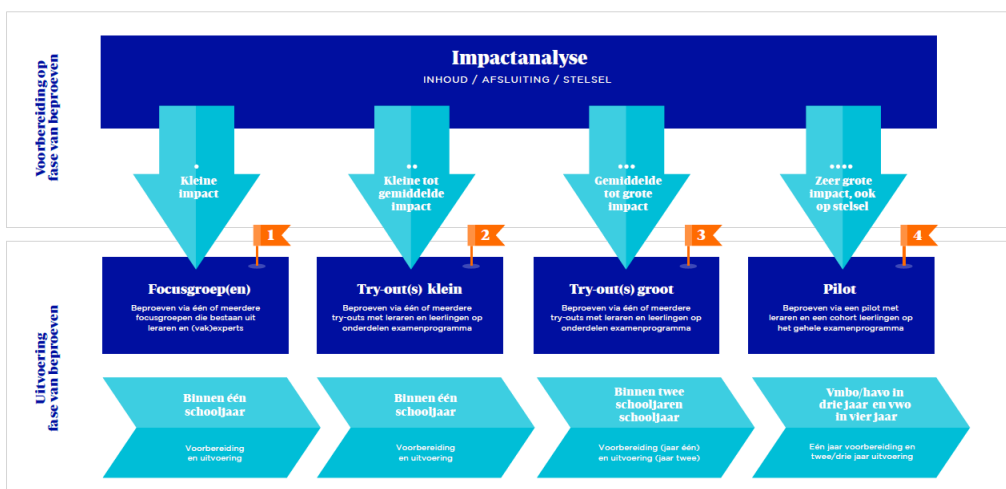
4.5.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi

Niet van toepassing.

4.5.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's

SLO bereidt vanaf september 2026 de fase van beproeven voor. Dat betekent op de eerste plaats dat we voor de verschillende conceptexamenprogramma's van elk vak een impactanalyse maken. We brengen in kaart hoeveel er ten opzichte van het huidige examenprogramma verandert op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel. Op basis van de uitkomsten van deze analyse, bepalen we hoe omvangrijk er beproefd moet worden en welk tijdspad dat vraagt.

Vormen van beproeven

We zoeken steeds naar een optimale balans tussen tijd en kwaliteit. Dit betekent dat (de voorbereiding van) de fase van beproeven zo kort mogelijk duurt, maar lang genoeg om de examenprogramma's verantwoord te implementeren. Hoe groter de aanpassingen ten opzichte van de huidige examenprogramma's, hoe meer implicaties voor het onderwijs en de examinering, hoe meer dat vraagt van beproeven en implementeren. We onderscheiden vier vormen met elk een eigen tijdspad.

Als uit de impactanalyse blijkt dat vorm 1 (focusgroepen) of vorm 2 of 3 (een try-out) passend is, worden onderdelen van het conceptexamenprogramma door leraren en leerlingen beproefd in één schooljaar, beoogd in 2027-2028.

Als uit de impactanalyse blijkt dat de veranderingen op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel groot zijn, dan wordt gekozen voor vorm 4 (een pilot). Het volledige conceptexamenprogramma, inclusief conceptsyllabus, voor vakken met een centraal examen wordt beproefd. Voor vmbo en havo vraagt dit twee jaar, voor vwo drie jaar. In het voorbereidingsjaar (2026-2027) worden materialen ontwikkeld voor de fase van beproeven, en worden scholen geworven die mee willen werken aan het beproeven. In schooljaar 2027-2028 start het daadwerkelijk beproeven van de conceptexamenprogramma's en conceptsyllabi in de onderwijspraktijk.

4.5.3 Opleveren van handreikingen

Tijdens de fase van beproeven gaan we op scholen in gesprek met in elk geval leraren en schoolleiders. Met hen bespreken we de vraag welke informatie, gespreksleidraden en voorbeelden nodig zijn om de bedoeling en inhoud van de conceptexamenprogramma's in onderwijs en toetsing vorm te geven. Deze

gesprekken leiden tot handreikingen. Deze handreikingen zijn ter inspiratie en niet voorschrijvend, maar helpen scholen om te komen van een examenprogramma naar een onderwijs- en toetsprogramma.

4.5.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven

In de fase van beproeven zijn met name de volgende aspecten van belang om te onderzoeken en (verder) uit te werken:

LO

- hoe in de lespraktijk invulling wordt gegeven aan de nieuwe en vernieuwde inhouden van de programma's, met name op het gebied van de beweegthema's, sociaal handelen, ontwikkeling van de beweegidentiteit, en eigenaarschap in het leerproces;
- zicht krijgen op hoe in de praktijk ervarings- en beheersingsdoelen worden uitgewerkt en gecombineerd;
- zicht krijgen op of en in hoeverre de beoogde examenprogramma's realiseerbaar zijn binnen de onderwijstijd. Het is immers van belang dat er geen sprake is van (ervaren) overladenheid;
- onderzoeken of en in hoeverre de eindtermen in de verschillende schoolsoorten en leerwegen haalbaar zijn;
- zicht krijgen op of en in hoeverre de nieuwe, direct en concreet geformuleerde eindtermen en de nieuwe taal die is ontwikkeld, bruikbaar en consistent zijn voor het onderwijsveld en waar behoefte is aan verdere toelichting;
- starten met het verkennen en uitwerken van alternatieve vormen van afsluiting, die passend zijn bij het conceptexamenprogramma lichamelijke opvoeding en het advies dat is gegeven rond beoordelen en afsluiten (paragraaf 2.4.1).

BSM

- hoe in de lespraktijk invulling wordt gegeven aan nieuwe en vernieuwde inhouden van de programma's, met name op het gebied van ontwerpen van bewegen, lesgeven en organiseren, bewegen en gezondheid, en reflectie op ervaringen met begeleiden van bewegen.
- zicht krijgen op of en in hoeverre de beoogde examenprogramma's realiseerbaar zijn binnen de onderwijstijd. Het is immers van belang dat er geen sprake is van (ervaren) overladenheid;
- onderzoeken of en in hoeverre de eindtermen in de verschillende schoolsoorten, met name op het vmbo-gl/tl, haalbaar zijn;
- starten met het verkennen en uitwerken van alternatieve vormen van afsluiting, die passend zijn bij het conceptexamenprogramma BSM en het advies dat is gegeven rond beoordelen en afsluiten (paragraaf 2.4.1).

5. Referenties

- ACARA. (2015). *Health and Physical Education: Sequence of content F-10*.
<https://www.australiancurriculum.edu.au/f-10-curriculum/health-and-physical-education/pdf-documents/>
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2020). *Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Andrade, C. (2023). Physical Exercise and Health, 1: An Overview of Terminology, Guidance, Benefits, and Risks. *Journal of Clinical Psychiatry*, 84(5), Article e1–e8. <https://doi.org/10.4088/JCP.23f15035>
- Bautmans, I., Knoop, V., Thiyagarajan, J. A., et al. (2022). WHO working definition of vitality capacity for healthy longevity monitoring. *The Lancet Healthy Longevity*, 3(12), e789–e796. [https://doi.org/10.1016/S2666-7568\(22\)00242-4](https://doi.org/10.1016/S2666-7568(22)00242-4)
- Beek, P. J. (2011a). Nieuwe, praktisch relevante inzichten in techniektraining (deel 1): Motorisch leren: uitgangspunten en overwegingen. *Sportgericht*, 65(1), 43–49. <https://research.vu.nl/en/publications/nieuwe-praktisch-relevante-inzichten-in-techniektraining-deel-1-m>
- Beek, P. J. (2011b). Nieuwe, praktisch relevante inzichten in techniektraining (deel 2): Motorisch leren: het belang van een externe focus van aandacht. *Sportgericht*, 65(3), 2–5. <https://research.vu.nl/en/publications/nieuwe-praktisch-relevante-inzichten-in-techniektraining-deel-2-m>
- Beek, P. J. (2022). Motorisch leren, een update. Deel 1: Drie aanleidingen en twee generieke beschouwingen. *Sportgericht*, 76(5), 2–6.
- Bennett, T. (2022). *Regie in de klas: Wat elke leraar moet weten over gedrag*. Phronese.
- Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*. Boom Lemma.
- Biggs, J. (1996). Enhancing teaching through constructive alignment. *Higher Education*, 32(3), 347–364. <https://doi.org/10.1007/BF00138871>
- Boonekamp, G. M. M., Dierx, J. A. J., & Jansen, E. (2022a). Shaping Physical Activity through Facilitating Student Agency in Secondary Schools in the Netherlands. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(15), 9028. <https://doi.org/10.3390/ijerph19159028>
- Borghouts, L., Slingerland, M., & Weeldenburg, G. (2025). *Leren evalueren bij lichamelijke opvoeding*. Jan Luiting Fonds.
- Bosman, M., & Hoeboer, J. (2013). *De bouwstenen van het turnen op school*. Jan Luiting Fonds.

- Brouwer, B., Houthoff, D., Massink, M., Mooij, C., Van Mossel, G., Swinkels, E., & Zonnenberg, A. (2012). *Basisdocument Bewegingsonderwijs voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs*. Jan Luiting Fonds.
- Casey, A. (2016). Models-based practice. In C. D. Ennis (Ed.), *Routledge handbook of physical education pedagogies* (pp. 54-67). Routledge.
- Casey, A., & MacPhail, A. (2018). Adopting a models-based approach to teaching physical education. *Physical Education and Sport Pedagogy*, 23(3), 294-310. <https://doi.org/10.1080/17408989.2018.1429588>
- Curriculum.nu. (2019). *Leergebied Bewegen & Sport: voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Bewegen & Sport*. Curriculum.nu. <https://curriculum.nu/>
- Davids, K., Button, C., & Bennett, S. J. (2008). *Dynamics of skill acquisition: A constraints-led approach*. Human Kinetics.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2012). Self-determination theory. In P. A. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology: Volume 1* (pp. 416-436). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446249215.n21>
- Department for Education. (2013a). *Physical education programmes of study: key stages 1 and 2*. Gov.uk. <https://www.gov.uk/government/publications/national-curriculum-in-england-physical-education-programmes-of-study>
- Department for Education. (2013b). *Physical education programmes of study: key stages 3 and 4*. Gov.uk. <https://www.gov.uk/government/publications/national-curriculum-in-england-physical-education-programmes-of-study>
- Dokman, I., Van Beusekom, R., Oldeboom, B., & Pepping-Poot, A. (2018). *Ik in de wij*. L&Ving.
- Duivenvoorden, J., Van der Kamp, J., & Van Hilvoorde, I. (2021a). Zelfregulatie in het bewegingsonderwijs. *LO Magazine*, 109(1), 34-35. <https://www.mulierinstituut.nl/publicaties/27262/zelfregulatie-in-het-bewegingsonderwijs/>
- Dyson, B., Griffin, L., & Hastie, P. (2004). Sport education, tactical games, and cooperative learning: Theoretical and pedagogical considerations. *Quest*, 56(2), 226-240. <https://doi.org/10.1080/00336297.2004.10491823>
- Gordon, B., & Doyle, S. (2015). Teaching Personal and Social Responsibility and Transfer of Learning: Opportunities and Challenges for Teachers and Coaches. *Journal of Teaching in Physical Education*, 34(1), 152-161. <http://dx.doi.org/10.1123/jtpe.2013-0184>
- Grootenboer-Oost, A., & Nienhuis, J. (2024). *Startnotitie bewegen en sport. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.

- Hakanen, J. J., Ropponen, A., De Witte, H., & Schaufeli, W. B. (2019). Testing Demands and Resources as Determinants of Vitality among Different Employment Contract Groups. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(24), 4951. <https://doi.org/10.3390/ijerph16244951>
- Hastie, P. (2010). *Student-designed games: Strategies for promoting creativity, cooperation, and skill development*. Human Kinetics.
- Hastie, P., Casey, A., & Tarter, A. (2010). A case study of wikis and student designed games in physical education. *Technology, Pedagogy and Education*, 19(1), 79-91. <https://doi.org/10.1080/14759390903579336>
- Hazelebach, C., Andringa, S., Van de Kant, C., De Martelaer, K., Van de Merwe, C., Opstoel, K., Rikkink, F., & Steeman, J. (2023). *Samen bewegen regelen in het basisonderwijs*. Jan Luiting Fonds.
- Inspectie van het Onderwijs. (2024). *De staat van het onderwijs 2024*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2024/04/17/rapport-de-staat-van-het-onderwijs-2024>
- Jongeneelen, M. E., Wieringa, C. H. L. A., den Elzen, W. P. J., et al. (2025). The definition of vitality - the perspectives of Dutch older persons. *BMC Public Health*, 25(1), 383. <https://doi.org/10.1186/s12889-025-21743-x>
- Kampman, L., Dribergen, M., & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.
- Kastelein, S., Van der Laan, A., & Verbruggen, I. (2021). *Trendanalyse (v)so*. SLO. <https://www.slo.nl/@19272/trendanalyse-vso>
- Kemel, P. N., Porter, J. E., & Coombs, N. (2022). Improving youth physical, mental and social health through physical activity: A systematic literature review. *Health Promotion Journal of Australia*, 33(3), 590-601. <https://doi.org/10.1002/hpja.541>
- Koekoek, J., Pot, N., Walinga, W., & Van Hilvoorde, I. (2019). Perspectives on physical literacy in continental Europe. In M. Whitehead (Ed.), *Physical Literacy across the World* (pp. 143-155). Routledge.
- Koekoek, J. H. (2020). *Exploring task-related student peer interactions in physical education* (Doctoral dissertation, Utrecht University). Utrecht University Repository. <https://doi.org/10.33540/112>
- Koekoek, J., & Walinga, W. (2024). *Loopt 't, lukt 't, leeft 't: Handboek voor kwaliteitsvol bewegingsonderwijs*. Jan Luiting Fonds.
- Kuijpers, M. A. C. T., & Scheerens, J. (2006). Career Competencies for the Modern Career. *Journal of Career Development*, 32(4), 303-319. <https://doi.org/10.1177/0894845305283006>
- KVLO. (2025). *Goed leren bewegen - Beroepsprofiel Leraar Lichamelijke Opvoeding 2025*. KVLO.
- Metzler, M. (2017). *Instructional models in physical education*. Routledge.

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2006a). *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs*. Ministerie van OCW.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2006b). *Kerndoelen primair onderwijs*. Ministerie van OCW.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3*. Rijksoverheid.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/07/12/nadere-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2023). *Ontwikkeling conceptkerndoelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur, bewegen en sport en moderne vreemde talen voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs*. SLO.
<https://www.slo.nl/@22375/werkopdracht-kerndoelen-2023/>
- Mossel, G. van, Bruijn, A.G.M. de, Ekdom, H. van, & Mombarg, R. (2025). *Overzicht artikelen Motiverend bewegingsonderwijs 1-4*. LO Magazine 113
- Mosston, M., & Ashworth, S. (2008). *Teaching Physical Education*. Pearson Education.
- Newell, K. (1986). Constraints on the development of coordination. In M. G. Wade & H. T. A. Whiting (Eds.), *Motor development in children: Aspects of coordination and control* (pp. 341-360). Martinus Nijhoff.
http://dx.doi.org/10.1007/978-94-009-4460-2_19
- Nienhuis, J. (2022). *Beweegidentiteit (BI): Verkenning voor de actualisatie van de kerndoelen en examenprogramma's voor het leergebied Bewegen & Sport*. SLO. <https://www.slo.nl/@21237/beweegidentiteit-bi/>
- Nienhuis, J. (2023). Beweegidentiteit, wat kun je ermee?: het perspectief van vierdejaars Calo-studenten op de ontwikkeling van de BI van leerlingen. *LO Magazine*, 111(8), 36-39.
<https://www.mulierinstituut.nl/publicaties/27763/beweegidentiteit-wat-kun-je-ermee/>
- Nienhuis, J., Marsman, P., & Van de Merwe, C. (2023). *Startnotitie kerndoelen bewegen en sport: Actualisatie kerndoelen bewegen en sport*. SLO.
https://slo-kerndoelen.files.svdcdn.com/production/uploads/assets/updates/Startnotitie-kerndoelen-bewegen-en-sport_2023-09-20-085134_gfhf.pdf?dm=1695199896
- Nienhuis, J. (2025). *Een wandeling langs de nieuwe conceptkerndoelen bewegen en sport*. SLO.
- Opstoel, K., Chapelle, L., Prins, F. J., De Meester, A., Haerens, L., Van Tartwijk, J., & De Martelaer, K. (2020). Personal and social development in physical education and sports: A review study. *European Physical Education Review*, 26(4), 797-813. <https://doi.org/10.1177/1356336X19882054>

- Opstoel, K., Prins, F., Jacobs, F., Haerens, L., Van Tartwijk, J., & De Martelaer, K. (2022). Physical education teachers' perceptions and operationalisations of personal and social development goals in primary education. *European Physical Education Review*, 28(4), 968-984.
<https://doi.org/10.1177/1356336X221102300>
- Pot, N., & Van Hilvoorde, I. (2013). A critical consideration of the use of physical literacy in the Netherlands. *Journal of the International Council of Sport Science and Physical Education*, 65(1), 312-319.
- Pouwer, E.-L., Janssen, M., & Flux, T. (2025). "Maar ik heb geen cultuur": Over cultureel bewustzijn in het bewegingsonderwijs. *LO Magazine*, 113(7), B59-B61.
- SHAPE America. (2024). *National Physical Education Standards*.
<https://www.shapeamerica.org/MemberPortal/standards/pe/new-pe-standards.aspx>
- Siedentop, D., Hastie, P., & Van der Mars, H. (2019). *Complete guide to sport education* (3rd ed.). Human Kinetics.
- Singh, A. S., Slingerland, M., & van Hilvoorde, I. (2025). *Beweegwijsheid: De basis voor een leven lang bewegen*. Arko Sports Media.
- Skolverket. (2024). *Curriculum for the compulsory school, preschool class and school-age educare*.
<https://www.skolverket.se/publikationsserier/styrdokument/2024/curriculumforcompulsoryschoolpreschoolclassandschoolageeducarelgr22.4.7c808d9519080d9657c2.html>
- SLO. (2025). *Definitieve conceptkerndoelen bewegen en sport*. Stichting Leerplanontwikkeling.
- Sluismans, D., & Kneyber, R. (2016). *Toetsrevolutie: Naar een feedbackcultuur in het voortgezet onderwijs*. Phronese.
- Spilt, J. L., Koomen, H. M. Y., Verschueren, K., & Buyse, E. (2016). Interacties tussen leerkrachten en individuele leerlingen. *Pedagogische Studiën*, 93(2), 94-107.
- Steenbergen, J., Mombarg, R., Van Hilvoorde, I., De Vries, S., Barendse, P., De Martelaer, K., Savelsbergh, G., Van der Poel, H., Lucassen, J., & Brouwer, B. (2018). *Physical literacy: bouwstenen voor een leven lang bewegen van jong tot oud*. Hanzehogeschool Groningen.
<https://research.hanze.nl/en/publications/physical-literacy-bouwstenen-voor-een-leven-lang-bewegen-van-jong>
- Tamboer, J. (1989). *Filosofie van de bewegingswetenschappen*. Martinus Nijhoff.
- Utdanningsdirektoratet. (2020). *Curriculum in Physical Education*.
<https://www.udir.no/lk20/kro01-05?lang=eng>
- Vermeer, A. (2020). *Actuele grondslagen van het bewegingsonderwijs*. 20/10 Uitgevers.

- Weeldenburg, G. (2020). *Spelinzicht: Een speler- en spelgecentreerde didactiek van spelsporten*. Arko Sports Media.
- White, R. L., Vella, S., Biddle, S., et al. (2024). Physical activity and mental health: a systematic review and best-evidence synthesis of mediation and moderation studies. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 21(1), 134. <https://doi.org/10.1186/s12966-024-01624-9>
- Whitehead, M. (2001). The concept of physical literacy. *European Journal of Physical Education*, 6(2), 127-138. <https://doi.org/10.1080/1740898010060205>
- Whitehead, M. (Ed.). (2019). *Physical Literacy across the World*. Routledge.
- Wormhoudt, R., Teunissen, J. W., & Savelsbergh, G. J. P. (2013). *Athletic skills model. Voor een optimale talentontwikkeling*. Arko Sports Media.
- Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice*, 41(2), 64-70. https://doi.org/10.1207/s15430421tip4102_2

Bijlagen

1. Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

Hieronder is het conceptraamwerk kerndoelen bewegen en sport onderbouw vo weergegeven. Deze conceptkerndoelen zijn te [downloaden](#) vanaf de website van SLO.

Domein	Titel domein, kernzin en doelzin
Domein	Leren bewegen
Kerdoel 43	De leerling ontwikkelt zich in het bewegen A Deelnemen aan bewegen B Verbeteren beweegvaardigheid C Beweegactiviteit passend maken
Domein	Samen bewegen
Kerdoel 44	De leerling beweegt samen met anderen A Bewegen met anderen B Bewegen regelen
Domein	Betrokken bewegen
Kerdoel 45	De leerling geeft betekenis aan bewegen A Oriënteren op beweegcontexten B Beweegidentiteit ontwikkelen

Tabel 1. Conceptraamwerk kerndoelen bewegen en sport onderbouw vo

2. Vergelijking conceptkerndoelen en concepteindtermen

Hieronder zijn de huidige concepttraamwerken voor de eindtermen lichamelijke opvoeding (LO) en bewegen, sport en maatschappij (BSM) opgenomen, met in de laatste kolommen (KD) aangegeven op welk(e) kerndoel(en) onderbouw voer voortgebouwd wordt in de desbetreffende eindterm.

Domein	Titel (sub)domein en eindterm	Kerndoel
Domein A	Leren bewegen	
	Eindterm 1 Eindterm 2 Eindterm 3 Eindterm 4	43A 43B 43C
Domein B	Samen bewegen	
Subdomein B1	Bewegen met anderen Eindterm 5 Eindterm 6	44A 44A
Subdomein B2	Regelen en creëren van beweegactiviteiten Eindterm 7 Eindterm 8	44B
Domein C	Betrokken bewegen	
Subdomein C1	Beweeg- en sportcultuur Eindterm 9 Eindterm 10	45A
Subdomein C2	Bewegen en beweegidentiteit Eindterm 11 Eindterm 12	45B
Subdomein C3	Bewegen en vitaliteit Eindterm 13 Eindterm 14	

Tabel 2. Overzicht hoe eindtermen LO voortbouwen op kerndoelen BS

Domein	Titel (sub)domein en eindterm vmbo	Kern-doel	Domein	Titel (sub)domein en eindterm havo/vwo	Kern-doel
Domein A	Leren bewegen		Domein A	Leren bewegen	
	Eindterm 1 Eindterm 2 Eindterm 3	43A		Eindterm 1 Eindterm 2 Eindterm 3	43A
Domein B	Samen bewegen		Domein B	Samen bewegen	
	Eindterm 4 Eindterm 5	44A 44B		Eindterm 4 Eindterm 5	44A 44B
Domein C	Betrokken bewegen		Domein C	Betrokken bewegen	
Subdomein C1	Bewegen en de maatschappij Eindterm 6 Eindterm 7	44A 45A	Subdomein C1	Bewegen en de maatschappij Eindterm 6 Eindterm 7 Eindterm 8	44A 45A
Subdomein C2	Bewegen en beweegidentiteit Eindterm 8 Eindterm 9	45B	Subdomein C2	Bewegen en beweegidentiteit Eindterm 9 Eindterm 10	45B
Domein D	Bewegen en gezondheid		Domein D	Bewegen en gezondheid	
	Eindterm 10 Eindterm 11 Eindterm 12			Eindterm 11 Eindterm 12 Eindterm 13 Eindterm 14 Eindterm 15	

Domein E	Ontwerpen van bewegen		Domein E	Ontwerpen van bewegen	
	Eindterm 13 Eindterm 14 Eindterm 15			Eindterm 16 Eindterm 17 Eindterm 18	
Domein F	Lesgeven		Domein F	Lesgeven en organiseren	
	Eindterm 16 Eindterm 17 Eindterm 18		Subdomein F1	Lesgeven Eindterm 19 Eindterm 20 Eindterm 21	
			Subdomein F2	Organiseren Eindterm 22 Eindterm 23 Eindterm 24	

Tabel 3. Overzicht hoe eindtermen BSM voortbouwen op kerndoelen BS

3. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw

3.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo

In de huidige vmbo-programma's beschrijft de preambule zes algemene onderwijsdoelen die voor alle vakken en sectoren gelden. Het gaat bijvoorbeeld om leervaardigheden, communicatieve vaardigheden, reflectievaardigheden, omgaan met vakoverstijgende thema's. In de conceptexamenprogramma's zijn deze vaardigheden vakspecifiek uitgewerkt en ondergebracht in verschillende domeinen. Bijvoorbeeld: bij LO in domein B Samen bewegen worden sociale vaardigheden uitgewerkt in de context van het deelnemen aan beweegactiviteiten. Of in domein C Betrokken bewegen, waar reflectieve vaardigheden worden gekoppeld aan de ontwikkeling van beweegidentiteit. Bij BSM is er bijvoorbeeld aandacht voor leer- en denkvaardigheden. Zoals in domein A Leren bewegen door het analyseren van bewegen (eindterm 2) en het gebruiken van een beredeneerde aanpak om het bewegen te verbeteren (eindterm 3). Of in domein D Bewegen en gezondheid, waar aandacht is voor het toepassen van kennis over trainingsprincipes voor het verbeteren van fitheid (eindterm 11) en toepassen van kennis over blessurepreventie en -behandeling in beweegsituaties (eindterm 12).

Vergelijking LO

Zoals al is benoemd in paragraaf 4.3, is er een grote verandering in de omschrijving van het beweegkader en de ruimte die het inneemt in het examenprogramma. In het huidige examenprogramma zijn er zes kerndoelen (K4-K9) die per activiteitsgebied beschrijven welke beweegactiviteiten de leerling moet uitvoeren. In het conceptexamenprogramma is gekozen voor een beschrijvingskader van beweegthema's, samengevat in één eindterm (eindterm 1), die de breedte van het beweegaanbod beschrijven waar leerlingen aan moeten deelnemen. De school krijgt hier dus meer ruimte om daar zelf de beweegactiviteiten bij te kiezen die passen bij de leerlingpopulatie en context van de school. De inhoudelijke vernieuwing en de ambitie zijn vooral gericht op uitwerken van vaardigheden, kennis en houdingen die nu ook wel in de onderwijspraktijk een plek hebben, maar waar nu expliciet aandacht voor is in de eindtermen.

Bijvoorbeeld: het deelnemen binnen de eigen mogelijkheden is een belangrijk gegeven in de onderwijspraktijk, maar nu ook uitgewerkt in eindterm 3: de leerling stemt de beweegactiviteit af op de eigen mogelijkheden. Of het sociaal handelen en samenwerken in beweegsituaties, dat nu concreet is uitgewerkt in eindterm 5: verantwoordelijkheid nemen voor een sociaal veilige leeromgeving, en eindterm 7: verantwoordelijkheid nemen voor het samen regelen van beweegactiviteiten.

Vergelijking LO2/BSM

Zoals gezegd is de verandering van het huidige LO2-examenprogramma naar het BSM-conceptexamenprogramma het grootst. Naast de al genoemde verandering in het beweegkader, is er in het beoogde BSM-examenprogramma uitgebreider en concreter aandacht voor vaardigheden en kennis rond het regelen en begeleiden van beweegactiviteiten (domeinen B en F), het onderzoeken van vraagstukken uit de beweeg- en sportcultuur (domein C), en het toepassen van kennis over de relatie tussen bewegen en gezondheid (domein D). Ook is een nieuwe inhoud toegevoegd: ontwerpen van bewegen (domein E).

3.2 Vergelijking conceptexamenprogramma's havo-vwo

De huidige examenprogramma's LO en BSM op havo en vwo hebben in de domeinstructuur dezelfde opbouw: domein A Vaardigheden, domein B Bewegen, domein C Bewegen regelen, domein D Bewegen en gezondheid, domein E Bewegen en samenleving. De uitwerking is echter heel verschillend. LO heeft een heel globale uitwerking met één eindterm per domein. BSM is veel uitgebreider en specifiek, met in totaal 16 eindtermen voor havo en 19 voor vwo. In vergelijking met de beoogde conceptexamenprogramma's wordt dan meteen zichtbaar dat er bij LO een grote verandering is naar 14 eindtermen (huidige aantal is dus 5) en bij BSM zowel voor havo als vwo 24 eindtermen.

Dat wekt misschien de indruk dat de programma's groter zijn geworden, maar dat is niet zo. De eindtermen zijn op een concreter en specifiek niveau uitgewerkt, daar waar de huidige eindtermen globaler zijn.

Vergelijking LO

Zoals gezegd is het niveau van uitwerking ten opzichte van de huidige eindtermen veel gedetailleerder. Dat betekent in de praktijk dat leraren meer handvatten hebben om het onderwijs vorm te geven, zodanig dat de leerlingen kunnen werken aan de beoogde doelen. Zie voor de inhoudelijke vergelijking hierboven bij vmbo.

Vergelijking BSM

Het huidige BSM-programma lijkt in de uitwerking het meest op het beoogde conceptexamenprogramma BSM. De meeste inhoud uit het huidige BSM-programma komen terug in het beoogde programma. Wat verdwijnt is de uitgebreide beschrijving van het beweegprogramma (domein B Bewegen, eindterm 2-7). Daarvoor in de plaats komt eindterm 1: de leerling neemt deel aan beweegactiviteiten in uiteenlopende beweegthema's uit de beweeg- en

sportcultuur. Daar wordt hetzelfde beweegkader gebruikt als bij LO. Ook dit betekent meer ruimte voor scholen om hun beweegaanbod zelf vorm te geven.

Nieuwe onderdelen of nieuwe uitwerkingen zijn bijvoorbeeld eindterm 2: analyseren van bewegen en eindterm 3: het gebruiken van een beredeneerde aanpak voor het verbeteren van het bewegen. Maar ook de inrichting van het domein D Bewegen en gezondheid is uitgebreider en gevarieerder. Er is bijvoorbeeld ook aandacht voor leefstijlinterventies (eindterm 11) en de invloed van mentale en sociale processen op beweeggedrag (eindterm 15). Ontwerpen van bewegen (domein E) is een nieuw onderdeel. En in domein F Lesgeven en organiseren komen onderdelen terug en worden verder uitgewerkt, die in het huidige examenprogramma in domein C Bewegen regelen aan bod komen.

4. Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De volgende leraren, vakexperts, curriculumexperts, procesregisseur en projectassistent maakten deel uit van de vakvernieuwingscommissie:

Leraren

- Ivano Geertse
- Yanissa Gijsbertse
- Lieke Hartenberg
- Michiel Hermans
- Martijn Kloet
- Nicole van Marrewijk
- Erik-Jan Stegeman

Vakexperts

- Johan Cobussen
- Gertjan van Dokkum (vanaf september 2025)
- Jeroen Koekoek
- Katrijn Opstoel

Curriculumexperts

- Klaas Boomars
- Pascal Marsman
- Corike van de Merwe
- Jacob Nienhuis

Procesregisseur

- Cor Ottens

Projectassistent

- Bianca Kuiphuis

5. Samenstelling advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen voorzagen de vakvernieuwingscommissie van feedback:

- ALO Nederland: Bart Raijmakers
- Kenniscentrum Sport en bewegen: Johan Koedijker
- KVLO: Ger van Mossel, Eric Swinkels
- Lectorenplatform en Beweegalliantie VO-cirkel: Ivo van Hilvoorde
- MEVW: Nathalie de Weerd
- Mulier Instituut: Amika Singh
- NOC/NSF: Lars Cornelissen
- Vereniging voor Bewegingswetenschappen Nederland: Tinus Jongert

6. Geraadpleegde vakexperts

De volgende experts zijn gedurende het ontwikkelproces gevraagd om hun input en feedback te geven:

Datum: 13 februari 2025

Expert: Gwen Weeldenburg

Onderwerp: eigenaarschap en eindtermen

Datum: 18 september 2025

Expert: Lars Borghouts

Onderwerp: evalueren binnen LO

Daarnaast voerden leden van de vakvernieuwingscommissie in de ontwikkelfase op individuele basis gesprekken met verschillende vakexperts en -collega's. Deze gesprekken hadden een informeel karakter en dienden om ideeën en denkrichtingen van de commissie te toetsen.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)